

Klasik İslâm Eserlerinin Çince'ye Tercüme Faaliyetlerinin Çin'de İslamiyet'in Gelişimine Katkısı*

Wu Maerjiang** - Nuh Arslantaş***

Öz

Ming hanedanlığı (1368-1644) döneminde, "Han Kitap" ya da "Yisilan Hanven Yicu"¹ (İslâmî klasikleri Çince'ye tercüme) literatüründeki İslâmî ilimleri farklı bir Çin vizyonu biçiminde Çin'deki müslüman toplumun anlayabileceği şekilde ifade edilmesi şeklinde dönüştürücü unsurlar devreye girmiştir. Cingtang Ciaoyü, yani medrese eğitimi sisteminin doğrudan ürettiği ürünlerinden biri de "Han Kitap" ya da "Yisilan Hanven Yicu" (İslâmî klasikleri Çince'ye tercüme) faaliyeti idi. Bu çerçevede, Çince İslâm hakkında yazı yazmak için kurumsal alt yapıyı sağlayacak entelektüel çevre de teşvik edilmiştir. Huyzu gibi diğer müslüman milletlerin "İslâm Klasik Eserlerini Çince'ye Tercüme" faaliyetleri o döneme uyumanın bir mahsulüdür. Görünüşte birçok eser yurt dışından gelen İslâm klasiklerinin tercümesi ve şerhi olsa da genellikle Çin'in kendi özelliğini esas alan, Çin'in geleneksel kültürünün besinlerini kabul ettikten sonra tekrar oluşturulan mahsulüdür. Bu eserlerin konuları, İslâm itikadının kapsamını çoktan aşmıştır. Üstelik Huyzu gibi diğer müslüman milletlerin karşılaştığı birçok büyük ve önemli sosyal sorunları içermektedir. İslâm dininin esas amacı Allah'a yakınlaşma, Allah'ı memnun eden yolu aramak, böylece iki dünya saadeti nihâî hedefine ulaşmaktır. Bu amacın önemi, rasyonelliğini kanıtlamaktır. İnsanı, hayat ve kâinatın niteliğini araştırmak "İslâm Klasik Eserlerini Çince'ye Tercüme" faaliyetinin temel konusu olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Han kitap, Cingtang Ciaoyü (medrese eğitimi), "Yisilan Hanven Yicu" (İslâmî klasikleri Çince'ye tercüme).

Contribution Of The Activities "Translation Of Islamic Classical Works Into Chinese" To The Development Of Islam In China

Abstract

During the Ming Dynasty (1368-1644), transforming elements have been introduced in the way that Islamic sciences in the "Han Kitab" or "Yisilan Hanwen Yizhu" (Translation of Islamic Classical Works into Chinese) literature are expressed in the form of a different Chinese vision in a way that the Muslim community in China can be understand. One of the products which the Madrasa Education (Jingtang Zhaoyu) system produced directly was the "Han Kitab" or "Yisilan Hanwen Yizhu" (Translate Islamic classics into Chinese). In this context, the intellectual environment that

* Bu makale, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı, 2018 yılında tamamlanan "Çin Kaynaklarına Göre, Mançu (Çing) Hanedanı Döneminde (1644-1911), Çin'de İslamiyet" adlı Doktora Tez'inden üretilmiştir.

Geliş T. / Received Date: 19/06/2018 Kabul T. / Accepted Date: 17/09/2018.

** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

*** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ABD Öğretim Üyesi.

¹ Li Şinghua, "Hanven Yisilanciao Yicu de Lünli Venhua [İslâmî Klasikleri Çinceye Tercümenin Etik Kültürü]", *Gansu Lianhe Daşüe Şüebao [Gansu Birlik Üniversitesi Dergisi]*, c. 25, 1 (2009), s. 1.

provides the institutional subordination to write about Chinese Islam has also been encouraged. The activities of Muslim nations such as *Huyzu* to "translate the Islamic Classical Works into Chinese" were a result of adaptation of that period. Apparently, even many these works were Islamic classic translation and exegeses which were introduced from outside the China were production of the China's own characteristics in general, they were a reproduced achievement that after adopting Chinese traditional cultural value. The subjects of these works have already exceeded the scope of the Islamic belief. Moreover, it contains many major and important social problems that other Muslim nations like *Huyzu* have encountered. The main aim of Islamic religion is to approach Allah and seek the way to please Allah, Therefore the ultimate goal to achieve the two worlds happiness. This goal is to prove its rationality. Searching the nature of humanity, life and universe has been the main theme of "Translation of Islamic Classical Works into Chinese".

Keywords: *Han Kitab*; Translation of Islamic Classical Works into Chinese; *Madrassa* Education (Jingtang Zhaoyu)

Giriş

Zaman içerisinde Çin toplumuna ve kültürüne asimile olma, geleneksel İslâmî eğitim ağlarından kopma ve Arapça-Farsça dil becerilerini kaybetme gibi konuların hepsi, Çince kelime ve sembollerden yararlanarak müslüman toplumun anlayabileceği şekilde yeniden biçimlendirmenin ortaya çıkmasına büyük katkı sağlamıştı.

Ming hanedanı güçleri iktidara geldikten sonra, yerli Han milletinin (Hanzu) milliyetçi şovenizmi yeniden canlanmış ve Çin kültürünü eski haline getirme gibi birtakım teşebbüslere girişilmiştir. Birçok müslümanın Yüan hanedanı hükümetini devirmeye yönelik hareketlere iştirak etmelerine rağmen, Ming hanedanı kendilerine sadık olanları her zaman Moğol baskısının destekçileri olarak görüyor ve onların tamamına müslüman kimliğini uygun buluyordu. Başlangıçta resmî olarak Çin sınırları içinde kalan müslümanları mecburi ayrıştırma, Çinli kadınlarla evlenmeme ve Çinliler'le irtibatta olmalarını yasaklama gibi birtakım önlemler almışlardı. Ancak kısa bir süre sonra, Ming hanedanının kurucu imparatoru Cu Yuancang (1328-1398), yerli toplumun Fanke'lar yani "yabancı müslümanlarla" entegre olmasını amaçlayan kanunları yürürlüğe koydu.² İmparatorun yeni yasaları, müslümanların Çince isim kullanmalarını zorunlu kılarak asimile olmalarını desteklemiş; ancak birçoğu kendi toplumu içinde Arapça veya Farsça adlarını kullanmaya devam etmişlerdi. Bu çabaların bir sonucu olarak maddî kültürde de değişimler meydana gelmeye başlamış; bu bağlamda Müslümanlar Çin kıyafetleri giymeye, Çin tarzı binalar inşa etmeye ve Çin'in kültürel uygulamalarını takip etmeye başlamıştı. Bu süreci yasalarla sağlamlaştırarak, Çin aile yapıları

² Ding Mingcün, "Mingçiançi Yisilanciao Cengse Cianlün [Ming Hânedanı İlk Dönemindeki İslâma Göre Politikası Hakkında Kısa Analiz]", *Ningsia Şehuy Keşue [Ningsia Sosyal Bilimler Dergisi]* 4 (1993), s. 24.

için, “Daminglü”nde (Büyük Ming hanedanı yasası) hazırlanmış; 1397 yılında da bu hukukî metin tamamlanmıştı. Söz konusu metinde kararnameler şöyle şekillenmişti: Moğollar ve Orta Asyalılar (bazı kayıtlarda Semuren yani renkli gözlüler diye de geçer)³ Çinliler’le evlenmeleri yasak olup, sadece kendi ırklarıyla evlenmeleri gerekmektedir. Bu yönergenin herhangi bir şekilde ihlâlinde, büyük ve sert bir çubukla seksen sopa cezası verilir; kadınlar ve erkekler hükümet tarafından hapsedilirdi.⁴ Bu uygulamalardan dolayı, müslüman ailelerin nesilleri gittikçe yerli Çinli gibi görünmeye başlamışlardı. Bu karışık ailelerin müslüman çocukları, Çince’yi kendi ana dili gibi konuşmaya başlamış; Çinli isimleriyle görünüşte diğer yerli Han sakinlerinden ayırt edilemez hale gelmişti.⁵ Daha sonra Ming hanedanının son dönemlerinde, belli bir müslüman grup, hükümetin idarî sisteminde yüksek seviyede güç kazanmaya başlamışlardı. Onlar, kamu hizmetleri sınavında başarılı olduktan sonra, ya hâkim ve eğitim yetkilileri veya askerî figürler olarak Cüren ve Cinşi gibi devlet memurluklarına atanmıştı.⁶ Bu gelişmeler müslüman toplumun dinî kişiliği üzerinde tesirli olmuştu. Bununla birlikte Ming hanedanı hükümeti müslüman topluma başarı kazandırmayı sağlayan birçok projeyi desteklemişti. Hükümetin desteklediği yurt dışı araştırma projeleri deniz yoluyla gerçekleşen ticaretin sürdürülmesini de sağlamıştı. Bu araştırmacılar arasında en dikkat çekenini ise, Güneydoğu Asya, Güney Asya ve Ortadoğu boyunca yedi defa sefere çıkan Amiral Ceng He’dir (1371-1433).⁷ 48 donanma ve 317 gemi ile yaklaşık 28.000 kadar mürettebatıyla hareket etmiş ve Mekke gibi birçok coğrafi bölge ve farklı toplumlarda Çin’in ticarî faaliyetlerini arttırmak

³ Cang Yonglu, “Yuanday de Semuren yü Congşi Venhua Ciaoliu [Yuan Hânedanı Dönemindeki Renkli Gözlüler ve Çin-Batı Kültürel Alışverişler]”, *Şibey Daşüe Şüebao [Kuzeybatı Üniversitesi Dergisi]* 2 (1986), s. 18-24.

⁴ Ge Cuang, “Mingday Şehuycong de Yisilanciao he Musilin [Ming Hânedanı Dönemindeki İslâmiyet ve Müslümanlar]”, *Şicie Zongciao Yanciu [Dünya Dinleri Araştırmaları]*, 1 (2002), s. 113.

⁵ He Şaorong-Suy Cing, “Mingday Cengfu duy Yisilanciao de Ciben Cengse he Şinyang Yisilanciao de Cümin Fenbu [Ming Hânedanı Döneminde Hükümetin İslâmiyet’e Yönelik Uyguladığı Siyaset ve Müslüman Yerleşiklerin Dağılımı]”, *Heylongciang Minzu Songkan [Heylongciang Milletler Serisi Dergisi]* 4 (2013), s. 94-99.

⁶ Ge Cuang, “Mingday Şehuycong de Yisilanciao he Musilin [Ming Hânedanı Döneminde İslâmiyet ve Müslümanlar]”, *Şicie Zongciao Yanciu [Dünya Dinleri Araştırmaları]*, 1 (2002): s. 118; Donald Leslie, *Islam in Traditional China: A Short History to 1800*, Canberra: Canberra College of Advanced Education, 1986, s. 120-121.

⁷ Şuy Zili, “Congguo Liday Huyccio Mingşian Şilüe Huybian [Çin Tarihindeki Müslüman Ünlü Şahısların Hayatı Mecmuası]”, Yinçuan: Ningsia Renmin Çubanşe içinde *Congguo Yisilanciaoşî Sankao Ziliao Şuanbian [Çin’deki İslam Tarihi Seçilmiş Kaynaklar Derlemesi]*, I/II., Yinçuan: Ningsia Renmin Çubanşe, 1985, I, s. 8.

amacıyla önemli adımlar atmıştı.⁸ Bu ihtişamlı imparatorluk girişimlerine rağmen, Ming hanedanı hükümeti sadece resmî yollarla yabancı seyahatlere izin vermişti. Bireyler yurt dışına seyahat etme konusunda sınırlandırılırlardı. Ancak geleneksel ticaret ağları resmî ticaret vergi sistemi denetiminin altına girmesi gerekiyordu.⁹ İnsanların, düşünce ve mal hareketliliğinin askıya alınması hatta durdurulması, Çin'deki müslümanları Orta Asya, Güneydoğu Asya ve diğer yurt dışındaki din kardeşlerinden daha da uzaklaştırmıştı.¹⁰ Bu tedbirler, Çin'in genel müslüman toplumunun Arap ve Fars dillerinin kullanılmasının zayıflamasına sebep olmuştu. Bu gibi daha geniş müslüman dünyadan uzaklaştırmanın ve gelen bu tecavüzün sonucu ise *ahong*,¹¹ yani yerel hoca veya imamların yönettiği yeni camilerin inşa edilmesi olmuştu. Bu camilerin bazılarının, mesela Ming hanedanı başkenti Nancing şehrindeki cami de olduğu üzere, imparatorun emriyle yerli hükümetin himayesinde yapıldığı rivayet edilir.

Klasik İslâm Eserlerinin Çince'ye Tercüme Faaliyetinin Ortaya Çıkışının Tarihi Arka Planı

İmparator Cu Yuancang'ın halefi Kral Cu Di'nin (1360-1424) Çin'deki çeşitli bölgelerindeki camilerin yenilenmesine ve restore edilmesine himaye sağladığı bilinmektedir.¹² Yerel bazda yapılan bu ve benzeri dinî düzenlemeler müslümanların günlük Arapça duaların okunması ve ritüellerin gerçekleşmesi gibi pratik İslâmî bilgilerin nakledilmesine imkân sağlamıştır. Bununla birlikte klasik İslâmî ilimlerde uzman âlimlerin yetiştirilmesi teşebbüsü ise başarılı olamamıştır. Toplumda büyük ölçüde entegre olan nesiller, geleneksel müslüman etkileşim ağlarından soyutlanmaları sebebiyle Arapça-Farsça dil becerilerini kaybetmeleri dolayısıyla, İslâm bilimlerinin çeşitli alanlarına hâkim olma becerileri de oldukça zayıf kalmıştı. Genellikle insanlar Mekke'ye hac yolculuğu yapamadığı ya da yurt dışındaki İslâmî ilimler merkezlerinde eğitim göremedikleri için, pek çok dinî *ahong*, yani lider veya hoca geleneksel İslâm kaynaklarını yorumlama yeteneği de kazanamamıştır.

⁸ J.V.G. Mills, *Ying-Yai Sheng-Lan: The Overall Survey of the Ocean's Shores* (1433), Cambridge, 1970, s. 87.

⁹ Joseph Fletcher, "China and Central Asia, 1368-1884", *Chinese World Order*, Cambridge, 1968, s. 207-208.

¹⁰ Jonathan Lipman, *Familiar Strangers: A History of Muslims in Northwest China*, Seattle: University of Washington Press, 1997, s. 46.

¹¹ "Ahong", Farsça'da "üstat, hoca veya imam" anlamına gelmektedir.

¹² Zvi Ben-Dor Benite, "Follow the White Camel: Islam in China to 1800", *The New Cambridge History of Islam*, içinde, ed. D. Morgan-A. Reid, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 422.

Tuşeng Fanke'nin¹³ (Çin'de doğan yabancı müslümanların çocukları) birçoğunun Çinli kimlik ve Konfüçyüs kültürüne asimilesi İslâmî özelliklerini gölgede bırakmıştı. Çin Konfüçyüs aydınlar eğitimi, Arapça-Farsça İslâmî eğitime karşı üstünlük kazanmıştı. Bu gerilimin artmasıyla, birçok Çinli müslüman, İslâm'ın rolü ve Çin'deki özgürlük düzeyi hakkında endişe duymaya başlamıştı. İslâmî bilimlerin anlaşılmasının gittikçe zayıflaması, birçok Çinli müslümanı geleneklerini kendi koşulları altında koruması için yeni yöntemler aramaya sevk etmişti. Daha sonra İslâmî metinlerin Çince olarak ortaya çıkmasında doğrudan etkili olacak olan en önemli gelişim, Cingtang Ciaoyü medrese eğitim sisteminin kuruluşuydu.¹⁴ Medrese eğitim sistemi, büyük Çin kültürü ve toplumundaki asimilasyonun İslâmî ilimlere göre olumsuz entelektüel etkilerine karşı koymak için geliştirilmişti. Kendilerinin yabancı mirasının kaybolmasıyla ilgili endişeler, yerli bir düşünce yapısı inşa etme ve müslüman âlimler yetiştiren İslâmî ilimleri koruma sürecini hızlandırmıştır.¹⁵

Ming hanedanının son dönemlerinde Çin'de İslâm devleti ile ilgili korku ve endişeler, Cingtang Ciaoyü yani medrese eğitiminin sistem kurucusu Hu Dengcou'nun (yaklaşık 1522-1597) yaşam öyküsüne yansımaktadır.¹⁶ Hu Dengcou, Şanşi eyaletindeki Şi'an şehri dışındaki Vey bölgesinde yaşamıştır. O zamanlar birçok Çinli müslüman gibi, Konfüçyüs klasiklerinden eğitim gördü ve kendini bir kamu hizmet memuru olarak yetiştirdi. Ancak Hu Dengcou İslâm eğitimini kendi mahallesindeki mescitte sürdürmüştü. Ancak zaman içinde, kendi camisinde görev yapan dinî liderin kullandığı diyalog tarzındaki yöntemin etkisinden hayal kırıklığına uğradı. Hu Dengcou, klasik İslâmî metinlerin anlamlarına tamamen nüfuz edemediğini ve din konusunda otantik bir anlayıştan mahrum kaldığını hissetti. Bu durum Hu Dengcou'yu yurt dışındaki ilim merkezlerinde daha geleneksel olan İslâm eğitim sistemi aramaya sevketti.¹⁷ Orta Asya'da birkaç yıl geçirdikten sonra Mekke'ye gitti

¹³ Şü Şianlong, "Yetan Yisilanciao Cuanru Congguode Biaoci he Şician [İslâmiyet'in Çin'e Girişinin İşareti ve Zamanı]", *Congnan Minzu Daşüe Şüebao [Congnan Milletler Üniversitesi Dergisi]* 4 (1987), s. 54-55.

¹⁴ Na Guoçang, "Cingtang Ciaoyü de Lişi Cizay 'Cingsueşicuanpu' Çianşi [Medrese Eğitiminin Tarihi Kayıtları-'Medrese Sistemi Silsilesi' Üzerine Analiz]", *Congguo Musilin [Çin Müslümanları Dergisi]* 5 (1992), s. 35; Çiu Şusun (ed.), *Congguo Huyzuşi [Çin'deki Huy Milleti Tarihi]*, Yinçuan 1996, s. 517-518.

¹⁵ Ma Şaoşiong, "Tan Cingtang Ciaoyü Gayge [Medrese Eğitimi Devrimi Hakkında İnceleme]", *Congguo Musilin [Çin Müslümanları Dergisi]* 4 (1993), s. 18-23.

¹⁶ Vang Fuping-Vang Yongliang, Şibey Diçü Huyzu Şigang [Çin'in Kuzeybatı Bölgesindeki Huy Milleti Tarihi Anahatları], Yinçuan, 2003, s. 32.

¹⁷ Ma Şaoşiong, "Tan Cingtang Ciaoyü Gayge", s. 19; Vang Fuping-Vang Yongliang, Şibey Diçü Huyzu Şigang, s. 33-36.

ve orada birkaç yıl eğitim gördü. Hu Dengcou memleketine geri döndükten sonra hemen daha çok Çinli müslümanın İslâm klasiklerine erişebilmesi için bölgedeki kurumsal yapıları yenilemeyi düşünmüştü. Seyahatlerinden toplayıp geri getirdiği çok sayıdaki kitap, bu bilgiyi elde etmesi için sistematik ve erişilebilir bir program oluşturmasını sağlamıştı. Çinli müslümanların o zamandaki yaşadıkları temel sorunlardan biri de İslâmî eserleri temin etme zorluklarıydı.¹⁸ Ming hanedanı sınırı dışındaki müslümanlardan uzun sürelik yerel asimilasyon ve dünyadan soyutlanmasına mâruz kaldıktan sonra, Hu Dengcou kitapların eksik olması eğitilmiş gençlerin yokluğu, bilgiye ulaşma zorluğu, ulaşılsa bile yorumlanamaması sebebiyle Ming hanedanının son döneminde, Çinli müslümanlara İslâmî ilimlerin kapısını açmak için gerekli yolu göstermişti. Onun memleketine dönüşüyle Çin sınırları içinde dinin orijinalliği ve otorite duygusunu yaratmak için metin kaynakları sağlayarak önemli bir ilerleme kaydetmişti.¹⁹ Bununla birlikte özellikle Arapça ve Farsça okuma kabiliyetini büyük ölçüde kaybetmiş olan toplum için sadece metinle İslâm geleneğine olan ulaşım sağlanıyordu. Hu Dengcou'nun yeni sistemini önemli kılan husus ise yerleştirilen pedagojik yapıydı. Meselâ sabit bir müfredatın oluşturulması, malî destek, eğitim odası, yönetim kurulu ve çalışma materyalleri de dahil olmak üzere sistemde pek çok değişiklik yapıldı. Bu değişikliklerin en önemlisi, eğitim dili olarak Çince'nin kullanılmaya başlamasıdır.²⁰ Hu Dengcou'nun yeni okulu, ziyaret ettiği müslümanlara ait medreselerin metot ve uygulamalarını içeriyordu. Bununla birlikte onun eğitim merkezi Arapça ve Farsça kitaplara ek olarak Çinli müslümanlar Çince yazılan Çin klasikleri ve resmî tarihî eserler de dahil olmak üzere hem İslâm hem de İslâm dışı olan kitaplardan yararlanabildiğinden dolayı diğer okullardan farklıydı.²¹ Bu eğilim zamanla daha da belirginleşmiştir. Ming hanedanının son dönemindeki İslâm eğitiminin temel özelliklerinden biri de öğretim diline Çince'nin dahil edilmesidir. "Yisilan Hanven Yücu" (İslâmî klasikleri Çince'ye tercüme) metinlerinin doğrudan bir katalizörü olmuştu. Sıradan öğrencilerin çoğu sadece Çince konuştukları için bu yeni metinleri anlayamıyorlardı. Alt seviyedeki bu öğrenciler, iki cüze kadar Kur'ân-ı Kerim'i hatmeder; namaz, dua, abdest, inanç, ibadet, oruç tutma, evlilik, cenaze töreni ve dinî günlere

¹⁸ Çiu Şusun (ed.), *Congguo Huyuzuşi [Çin'deki Huy Milleti Tarihi]*, II, Yinçuan: Ningsia Renmin Çubanşe, 1996, s. 518-519.

¹⁹ Ma Huyfen, "Huyzu Cingtang Ciaoyü ci Cingtang Yongyü Şulüe" [Huy Milleti Medrese Eğitimi ve Medrese Terimleri Hakkında Kısa Bilgi], *Mudanciäng Ciaoyü Şüeyüan Şüebao [Mudanciäng Eğitim Enstitüsü Dergisi]* 2 (2012), s. 33.

²⁰ Ma Huyfen, "Huyzu Cingtang Ciaoyü ci Cingtang Yongyü Şulüe", s. 33.

²¹ Ma Huyfen, "Huyzu Cingtang Ciaoyü ci Cingtang Yongyü Şulüe", s. 33.

dair İslâmî ders kitabı okurdu.²² Bu eğitim araçları aynı zamanda Arapça ve Farsça pasajların orijinal yazımını temsil etmek için Çince fonetiği başka alfabeyle yazma (transliteration) sistemi de geliştirmişti. Daha ileri düzey öğrenciler Arapça sekiz, Farsça altı olmak üzere on dört kurstan oluşan bir müfredat takip ediyordu. Yeni sistemin dil esnekliği, sistematik bir çalışma programı ile eşleştirilmesi ve Hu Dengcou'nun pedagojik gelişmeleri, onunla çalışmak için Kuzeybatı Çin'e gelen mezun öğrenciler tarafından kolaylıkla türetilmişti. Birkaç nesilde, Hu Dengcou'nun kurduğu okul, müslüman nüfusun yaşadığı şehirlerde çoğaldı. Özellikle Nancing şehrinde çok başarılı oldu. Cingtang Cioyü medrese eğitim sistemi, kendinin başarılı öğretmen statüsü, öğrenci sayıları ve metin üretimi açısından zengin bir sistem haline geldi.²³

Nancing şehri, dönemin Çinşi derecesi sahipleri ve zengin Çince eğitim alan müslümanlar da dahil, aydın kültüre sahip geniş ilim ve ticarî merkezlerden biriydi. Çin'in güneydoğu bölgesindeki müslüman toplumu, geniş topluma iyi entegre olmuştu. Eğitim ağı daha önce ilişkilendirilmemiş bireyleri birbirine bağlamak için bir araç olarak hizmet etmişti.²⁴

Nancing şehrinde, müslüman hocalar öğretilerinde, yorumların teksiri ve tercüme metinlerinin taklidine yol açan, İslâm ile Çin'in geleneksel felsefi ilkeleri arasındaki benzerlikler üzerinde durdular. "Yisilan Hanven Yicu" (İslâmî klasikleri Çince'ye tercüme) literatürü bu entelektüel ortamda gelişmiş ve doğrudan etkilemişti. Çince İslâmî metinler, sistem içinde istifade edilerek Çin'in güneydoğu bölgelerinde yaşayan ve Çin kültürüne adapte olan müslümanların ileri seviyedeki İslâm eğitimine ulaşabilmesini sağladılar. Ancak dil engelinden dolayı, İslâm dünyasından gelen Arapça ve Farsça metinleri doğrudan kullanmasında başarısız kalmıştı. Fakat her şeye rağmen "Yisilan Hanven Yicu" (İslâmî klasikleri Çince'ye tercüme) eserleri o bilgiyi anlaşılır bir biçimde ve tanınabilir ifadelerle sağlamıştı.²⁵

Çing hanedanının başlangıç dönemlerindeki, "İslâm Klasik Eserlerini Çince'ye Tercüme" (Hanven Yicu) ya da Han Kitap (Han Kitabı) faaliyeti, Ming hanedanının son dönemlerinin akabinde İslâm klasik eserlerini Çince'ye tercüme etme faaliyetlerinin kapsamı, seviyesi ve içeriği gibi alanlarında büyük bir hızla gelişmeye kaydetmiştir.

²² Çiu Şusin, *Congguo Huzyuşi*, s. 519.

²³ Çiu Şusin, *a.g.e.*, s. 520-521.

²⁴ Çiu Şusin, *a.g.e.*, s. 521-526.

²⁵ Çiu Şusin, *Congguo Huzyuşi*, s. 526-528.

İslâm dini evrenselliği çok güçlü olan dünyevî bir dindir. Onun yayılma ve gelişme sürecinde, ilkeli prensibi ve aktif esnekliği bunu gösterir. Dolayısıyla tarihsel, bölgesel, millî farklılıklar içinde, her biri eşsiz bir millî, bölgesellik ve devir özelliği elde etmiştir. Çin'deki Huyzu gibi diğer müslüman milletler daha belirgin bir şekilde bu özellikleri yansıtmıştır. Huyzu müslümanları İslâm inancına bağlı kalmak şartıyla Çin kültür geleneğinin etkisini kabul etmiş; akılcıca bir seçimle bazı bölgelerde ortama uymayan görgü kurallarını değiştirerek, kültür uyumu ve kendi gelişimini de sağlamıştır. Huyzu gibi diğer müslüman milletlerde de toplumun dünyevî meselelerdeki değişiklikler zamanla aşamalı olarak düşünce sistemlerinde de etkin olmaya başlamıştır.

Klasik İslâm Eserlerinin Çince'ye Tercüme Faaliyetlerinin Gelişimi

En erken Ming hanedanının orta dönemlerinde, Huyzu gibi diğer müslüman milletlerde yetişen bazı elitler bulunuyordu. Oldukça istikrarlı Çin'deki İslâm fıkhi, inanç sağlamlığı içinde, "Yiru Çuancing" (Konfüçyüs düşüncesiyle İslâmî açıklama)²⁶ ya da "Yihuy Furu" (Çin'deki müslümanların Konfüçyüs düşüncesine bağlı kalmasını sağlama) teorisi gibi, araştırma hizmeti yürüterek, Konfüçyüslüğe ait kavram ve terimleri de kullanarak İslâm dinini açıklama ve anlatma yoluna gitmiştir. Üstelik olumlu bir şekilde İslâm dini ile Çin kültür geleneğinin farklı ve ortak noktalarını arayarak, bu iki kültürün daha iyi alışveriş yapmasını, iletişim kurmasını ve anlaşmasını sağlamaya gayret etmiştir. Böylece Huyzu gibi diğer müslüman milletlerin de daha iyi gelişmesine katkı sağlayarak Çin toplumunun İslâm kültürünü doğru anlaması ve iyi tanınmasını da sağlamaya gayret etmiştir.²⁷ 1528 yılı Ming hanedanı döneminde, Şandong eyaleti Cinan bölgesindeki Güney Camii (Şandong Cinan Çingcen Nandası) "Layfuming" (Çin İslâm dini âbide kitâbeleri)²⁸ dikili taş âbidesindeki tabletteki kelimeye bakıldığında metin tam olarak Konfüçyüs'ü anlatmış gözükmektedir. Fakat onda Song hanedanı dönemindeki filozof Cang Zay'in "Tao rahiplerin siması" (Tayşü) ve Taoizm (Dao) görüşlerini kullanıyor olmakla birlikte asıl amacı Allah'ın, kâinatın gerçek sahibi olduğunu açıklamak, insanlara sessiz sakin, başlangıcı ya da sonu olmayan, her

²⁶ Luo Vanşou, "Yiru Çuancing", *ÇİA*, s. 711.

²⁷ Çiu Şusun, *Congguo Huyzuşü*, s. 528; Yang Guyping, "Ming-Çing Şiçi Congguo Yisilanciao Hanven Yicu Cong de Huyzu Ceşüe Şişiang [Ming ve Çing Hanedanları Döneminde, Çin'deki Çinceye Tercüme Edilen İslâm Klasiklerinde Huy Milletinin Felsefe Düşüncesi]", *Huyzu Yanciu [Huy Milleti Araştırmaları Dergisi]* 1 (1995), s. 25-35. Ayrıca bk. Li Şinghua, "Hanven Yisilanciao Yicu de Lünli Venhua [İslâmî Klasikleri Çinceye Tercümenin Etik Kültürü]", *Gansu Lianhe Daşüe Şüebao [Gansu Birlik Üniversitesi Dergisi]*, c. 25, 1 (2009), s. 1-7.

²⁸ Feng Zenglie, "Layfuming [Çin İslâm Dini Abide Kitâbeleri]", *ÇİA*, s. 308.

şeyi bilen, her şeye kâdir ve ulu yaratıcının imajını yaratmaya çalışmaktı. Böylece İslâm dininin tevhit inancını, Allah'ın en yüce, en rahûm (merhametli) ve en kâdir olduğu düşüncesini açıklamıştır.²⁹

Ming hanedanının son ve Çing hanedanının başlangıç döneminde, Huyzu gibi diğer müslüman milletlerden entelektüel elitler "Yiru Şihuy", yani Konfüçyüs düşüncesiyle İslâm'ı açıklama konusunda daha etkin bir şekilde teorik tartışmalar yapmış ve hızlı bir şekilde yayılan Han Kitap'ı (Han Kitabı) ya da "İslâm Klasik Eserlerini Çince'ye Tercüme Etme" (Hanven Yicu) faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır.³⁰

Huyzu gibi diğer müslüman milletlerin "İslâm Klasik Eserlerini Çince'ye Tercüme" faaliyetleri o döneme ayak uydurmanın bir mahsulü olarak ortaya çıkmıştı. Görünüşte birçok eser yurt dışından gelen İslâm klasiklerinin tercümesi ve şerhi olsa da genelde Çin'in kendi özelliğini esas alan, Çin'in geleneksel kültürünün besinlerini kabul ettikten sonra tekrar oluşturulan mahsul-lerdi. Bu eserlerin konuları, İslâm itikadının kapsamını çoktan aşmıştır. Üstelik bunlar Huyzu gibi diğer müslüman milletlerin karşılaştığı birçok büyük ve önemli sosyal sorunları da içerisinde barındırmaktaydı. İslâm dininin esas amacı Allah'a yakınlaşma, Allah'ın rızasını temin yolu arama ve böylece iki dünyada da saadete erişme hedefine ulaşmaktır. Bu amacın önemi, rasyonelliğini kanıtlamaktır. İnsanı, hayat ve kâinatın niteliğini araştırmak "İslâm Klasik Eserlerini Çince'ye Tercüme" faaliyetinin temel konusu olmuştur. Bu türlü araştırma ve çabanın sonucu, inanç ve spekülâtif felsefeyi birleştirmektir. Spekülâtif felsefe Huyzu gibi diğer müslüman milletlerin İslâm inancının belirli konusu idi. Böylece Huyzu gibi diğer müslüman milletlerin, dinî düşünce seviyeleri öncekine kıyasla yükselmiş oluyordu. Bunun bir sonucu olarak basit olan itikat şekline sistemli ve kuramsal bir İslâm teorisine geçilmiş oluyordu. Gerçi bunlar bu zamanda birçok eserin tercümesinde merkezî planlama ile tanıtıldığı içerik sistemli ve eksiksiz olmadığı için, tarihî şartlar gereği insanlara belirgin, düzenli ve benzersiz bir Çin İslâm felsefesi de ortaya koymamıştır. Ancak her şeye rağmen dönemin arka planından bakıldığında,

²⁹ Yang Guying, "Ming-Çing Şiçi Congguo Yisilanciao Hanven Yicu cong de Huyzu Çeşüe Şişiang", s. 25-35.

³⁰ Gao Canfu, "20 Şiçi de Congguo Yisilanciao Yanciu [XX. Yüzyıl Çin'de İslâm Araştırmaları]", *Yisilanciao [İslâm Dini]*, Pekin, 1997, s. 120-122. Ayrıca bk. Gao Canfu, "Studies of Islam in Chiina in the Twentieth Century", *Islam: Religious Studies in Contemporary China Collection*, Leiden, 2017, s. 68-69.

bunun bu özel cazibesi kesinlikle bir tür belirsizlik içindeydi. Üç asırdan beri, o vârislerinin yaratıcılığını devamlı kılmak için geniş hareket alanı sağlıyordu.³¹

Tarihe baktığımızda, önce “İslâm Klasik Eserlerini Çince’ye Tercüme” faaliyetinin iki ana kaynağı olan İslâm inancı ve Konfüçyüs akîde düşüncesi, Doğu düşünce kültürünün ideolojileridir. Bu ortak nokta iki tarafın karışmasını da sağlıyor. Ming hanedanının sonu ve Çing hanedanının başlangıç dönemindeki sosyal atmosfer, Huyzu gibi diğer müslüman milletlerin iç kısmındaki fikirlerin değişimi, yetenekli talebeleri yetiştirmek ve Hıristiyanlık gibi diğer dinlerin eserlerinin aynı anda ortaya çıkması, “İslâm Klasik Eserlerini Çince’ye Tercüme” hareketini objektif şartlar ile sağlıyor. “İslâm Klasik Eserlerini Çince’ye Tercüme” faaliyetinin âlimleri “Yiru Çuancing” usulünü kullanılarak, Konfüçyüs düşüncesi ve diliyle İslâm diniyle ilgili itikadî görüşleri, hayata bakış açısını, âdap, ahlâk, dinler tarihi, dinî şahıslar, merasimler sistemi, örf ve âdetler gibi düşünceleri açıklıyor. Bunlardan en önemlisi İslâm felsefe düşüncesi ve bilgi kuramıdır. “İslâm Klasik Eserlerini Çince’ye Tercüme” faaliyeti ideoloji açısından apaçık bir özelliğe sahiptir.³²

Klasik İslâm Eserlerini Çince’ye Tercüme Eden Araçlar: Müellifler ve Eserleri

Başlangıçta, Çinli eğitimciler ile *ahong* adı verilen imamlar ve hocalar tarafından benimsenen İslâm ve Konfüçyanizm paralel düşünceleri, yukarıda belirtildiği üzere Çing hanedanlığının sonunda başlamamıştır. Daha çok Ming hanedanının sonu ile Çing hanedanının ilk dönemlerinde başlamıştır. Vang Dayyü, Ma Cu, Liu Cı ve Ma Deşin gibi İslâm düşünürleri ve din bilginleri, İslâmî prensipleri ve dogmayı izah etmek ve açıklamak için Konfüçyüsçülük ile Budizm’de bulunan Çince dinî terminolojileri kullandıkları eserler yazmışlar; İslâmiyet, Konfüçyanizm, Budizm ve Taoizm arasındaki temel algılar üzerine genel karşılaştırmalı çalışmalar yapmışlardır.

Vang Dayyü ve Eserleri

Vang Dayyü (1584-1670), Ming hanedanının sonu ile Çing hanedanlığının başlangıç döneminde yaşayan Çin’in meşhur İslâm âlimlerinden ve büyük üstatlarındandır. Çin’in Nancing bölgesinde doğdu ve çocukluğundan

³¹ Yang Guyping, “Ming-Çing Şiçi Congguo Yisilanciao Hanven Yicu cong de Huyzu Ceşüe Sişiang”, s. 25-35.

³² Yang Guyping, “Ming-Çing Şiçi”, s. 25-35. Ayrıca bk. Gao Canfu, “20 Şici de Congguo Yisilanciao Yanciu”, s. 120-122; Gao Canfu, “Studies of Islam in China in the Twentieth Century”, s. 68-69.

itibaren Arapça ve İslâm klasik eserleri okudu. Çin tarihi, Song, Ming hanedanı döneminde oluşan Lişue'e ("Konfüçyüs teorisini merkeze alan, Budizm ve Taoizm felsefe kuramı ile uyum sağlayan ekol) ek olarak Taoizm ve Budizm tahsili yaptı. Bu süreç sonunda Konfüçyüs, Taoizm, Budizm ile İslâmiyet'i iyi bilen "dört dinin uzmanı" (*şuetong siciao*) ünvanını aldı.³³ Daha sonra, İslâm öğretiminde uzmanlaşan Van Dayyü, Çince ile İslâm dinini tanıtmaya karar verdi. O, uzun bir süre İslâmî eserleri tercüme etme, İslâm dini öğretileri ve diğer âlimlerle entelektüel tartışmalar yapmakla meşgul oldu. Ming'den Çing'e hanedan değişikliği zamanında ortaya çıkan hadiseler sonucunda bulunduğu yerden ayrılarak ülke dışında İslâmî vaazlar vermeye başlayan Vang Dayyü, yakalandığı bir hastalık sebebiyle vefat ederek şehir dışındaki bir mescide defnedilmiştir. Mezar taşı üzerine "Köyün faziletli ustası Vang Dayyü mezarı" ibareleri yazılmıştır.³⁴

Vang Dayyü hayatı boyunca üç önemli eser ortaya koymuştur.³⁵ Birincisi, Cengcio Ceñuan (Doğru dinin gerçek yorumlanması) eseri 1642 yılında hazırlanmıştır. Guangcou Camii Medrese dergisi (Guangcou Çingcentang Kanben) ile Çengdu dergisinde (Çengdu Kanben) yayımlanan eser, Vang Dayyü'nün diğer insanlarla tartıştığı konuları derlediği ve sistematik bir analizden geçirdiği eserdir. Eserde, İslâm inancını eksiksiz ve doğru bir şekilde açıklamıştır. İkinci eseri, Çingcen Daşue (İslâm külliyesi) Çin klasik eseri Şişu'daki (Dört Kitap) "daşüe" (külliye) kelimesini ve onun bölümlerini takliden isimlendirilmiştir. Esas olarak Huyzu gibi diğer müslüman milletlerin tevhitte ilgili din felsefesi bilgilerine sahiplenme gerekçelerini tartışmıştır.

³³ Bay Şouyi, "Vang Dayyu Cuanlüe [Üstat Vang Dayyu Biyografisi]", 1911-1949 Congguo Yisilan Ciaoşi Sankao Ziliao Şuanbian [1911-1949. Yıllarındaki Çin İslam Tarihi Hakkında Seçme Referans Membalar], Yinçuan, 1985, I, 577. Ayrıca bk. Cin Citang, "Vang Dayyu Aheng Cuan [Üstat Vang Dayyü Biyografyası]", 1911-1949 Congguo Yisilan Ciaoşi Sankao Ziliao Şuanbian1 [1911-1949. Yıllarındaki Çin İslam Tarihi Hakkında Seçme Referans Membalar], Yinçuan, 1985, I, 582-584; Sun Cenyü, Vang Dayyü he Liu Cı Pingçuan [Vang Dayyü ve Liu Cı'nın Hayatı], Nancing, 2011, s. 1-5; Çin Huybin, "Lün Vang Dayyü de Yücouguan he Rencuşüe [Vang Dayyü'nün Kosmoloji ve Tevhit Görüşü Hakkında Analız]", Yisilanciao [İslam Dini], Pekin, 1997, s. 335-361; Çin Huybin, "On Cosmology and Tawhid in the Works of Wang Daiyu", *Islam: Religious Studies in Contemporary China Collection*, Leiden, 2017, s. 245.

³⁴ Luo Vanşou, "Vang Dayyü", *ÇÍA*, s. 585. Ayrıca bk. Bay Şouyi, "Vang Dayyu Cuanlüe", s. 577-578; Cin Citang, "Vang Dayyu Aheng Cuan [Üstat Vang Dayyü Biyografyası]", s. 582-584; Sun Cenyü, 'Vang Dayyü he Liu Cı Pingçuan', s. 5-6.

³⁵ Bay Şouyi, "Vang Dayyu Cuanlüe [Üstat Vang Dayyu Biyografisi]", s. 577-581. Ayrıca bk. Cin Citang, "Vang Dayyu Aheng Cuan [Üstat Vang Dayyü Biyografyası]", s. 582-584; Sun Cenyü, 'Vang Dayyü he Liu Cı Pingçuan', s. 5-6; Çin Huybin, "Lün Vang Dayyü de Yücouguan he Rencuşüe", s. 336; Çin Huybin, "On Cosmology and Tawhid in the Works of Wang Daiyu", s. 246.

Üçüncü eseri, Şicen Cengda (Hakk'ı arayan doğru cevap) ise onun talebesi Vu Liançeng tarafından derlenmiştir. Kendisinin ders notları kayıt altına alınarak oluşturulan kitap İslâm teorisini araştıran soru cevap tarzında hazırlanmış bir eserdir.³⁶

Vang Dayyü'nün *Cengciao Cençuan* (Doğru dinin gerçek yorumlanması) eseri, Allah'a itaat etmeyi açıkça ortaya koymaya çalışan, İslâm dininin pozisyonunu koruyan, Konfüçyüs, Taoizm ve Budizm gibi dinlerin İslâm dini arasındaki farklılara eleştirel yaklaşan kıymetli bir eserdir. Çalışma, İslâm'ın temel itikadı, esas ibadetlerin tanıtımı, iyilik, sadakat, saygı, takdir, özgür irade, iki dünya, helâl kazanç, nefsi terbiye gibi âdap-erkân, ahlâkî meseleleri açıklamak, uygulamak ve Konfüçyüs, Taoizm, Budizm gibi dinlerin ilkelerini genellemek, Ming ve Çing hanedanları döneminde Çin'de, İslâm dinindeki sapıklık denilen teorilerin geçersiz olduğunu duyurmak gibi yönleriyle sonraki "İslâm Klasik Eserlerini Çince'ye Tercüme" hareketi tarafından son derece övülmüş, sürdürülmüş ve Huyzu gibi diğer müslüman milletlerin İslâm anlayışının önemli bir kısmını teşkil etmiştir.³⁷

Çingcen Daşue (İslâm külliyesi) adlı eser ise giriş, ana metin ve değerlendirme olmak üzere üç bölümden oluşmuştur. "Giriş" (tigang) kısmı ile ilk bölüm kitabın ana fikrini ve önemini konu edinmiştir. İkinci bölüm "Hak bir" (cenyi), "tek bir" (şuyi) ve "yalnız bir" (tiyi) gibi üç kavrama odaklanarak bunların izahını yapmaya çalışmıştır. "Hak bir"de, "başlangıcı olmayan ilk" (vuşi cı yuanyou) kâinattaki varlıkların esası olarak açıklanıyor. "Tek bir"i, "başlangıcı olan tek soy" (youşi cı yuanzong), kâinattaki varlıkların kökeni ve Hz. Muhammed'in seçkinliği olarak izah eden eser, "Yalnız bir"de ise sadece bir Allah'ı tanımanın yolunu ve bunun önemini ayrıntılı olarak tartışmıştır. Külliyyatta tevhit inancında samimiyetin önceliği ve önemi (Renyicigong Çengveışouvu) üzerinde de durulmuştur. Eserin üçüncü bölümünde ise "üç

³⁶ Cin Yiciu, "Vang Dayyü Cuzuo de Şişiang Ciegou [Vang Dayyü Eserlerinin Düşünce Yapısı]", *Huyzu Yanciu [Huy Milleti Araştırmaları Dergisi]* 4 (2002), s. 14; ayrıca bk. Luo Vanşou, "Vang Dayyü", s. 585; Sun Cenyü, "Vang Dayyü he Liu Cı Pingçuan", s. 6-7; Cou Şiefan, "Sufeycuyi yü Mingçing Cici de Congguo Yisilanciao [Tasavvuf ve Ming, Çing Hânedanları Döneminde Çin'de İslâmiyet]", *Yisilanciao [İslam Dini]*, Pekin, 1997, s. 290-291; Cou Şiefan, "Sufism and Islam at the Turning Point from the Ming Dynasty to the Qing Dynasty", *Islam: Religious Studies in Contemporary China Collection*, Leiden, 2017, s. 204.

³⁷ Vang Dayyü, 'Cengciao Cençuan', s. 30; ayrıca bk. Vang Dayyü, 'Cengciao Cençuan, Çingcen Daşue, Şicen Cengda', s. 43; Cin Yiciu, "Vang Dayyü Cuzuo de Şişiang Ciegou", s. 14-15. Sun Cenyü, 'Vang Dayyü he Liu Cı Pingçuan', s. 6-7; Çin Huybin, "Lün Vang Dayyü de Yüco-guan he Rencuşüe", s. 336-337; Çin Huybin, "On Cosmology and Tawhid in the Works of Wang Daiyu", s. 247-248; Cou Şiefan, "Sufeycuyi yü Mingçing Cici de Congguo Yisilanciao", s. 290-291; Cou Şiefan, "Sufism and Islam at the Turning Point from the Ming Dynasty to the Qing Dynasty", s. 204.

bir” kavramı ile beraber uğur, din, hayat, yaşam ve ölüm ve hiçlik ile ilgili genel açıklamalar yapılmıştır. İslâm dinini esastan açıklama odaklı olarak hazırlanan kitapta “Hak bir”, “tek bir” ve “yalnız bir” gibi kavramları detaylı bir şekilde işlenmiştir. Mantiği kuvvetli, yapısı sağlam, felsefî mânası güçlü olan eser, akademik çevreler tarafından Çin İslâm tarihinde ilk eşsiz hakiki bir din felsefesi eseri olarak kabul edilmektedir.³⁸

Vang Dayyü’nun Şicen Cengda (Hakk’ı arayan doğru cevap) adlı eseri ise adını, sorulan soruya hakkıyla cevap vermekten almıştır. Eserin vurgusu, İslâm dininin temel inancı olan imanın hakiki mânasını kaybetmemektir. Kitapta Vang Dayyü’nun Çin’deki müslüman cemaati, âlimler ile Budizm, Taoizm rahipleri, müritleri, yerli önderler gibi birçok şahısla yaptığı yetmişden fazla soru-cevap şeklindeki konuşma derlenmiştir. Kitabın üçte birlik kısmı İslâm dininin temel itikadı ve temel dinî ibadetlerle ilgili cevap ve açıklamalardır (odak noktası imandır). Diğer üçte birlik kısmı Allah ile gerçeğin ilişkisi gibi İslâm felsefesi meseleleriyle ilgili açıklamaları içeren kitabın kalan üçte birlik kısmı ise Çinli müslümanların günlük hayatından sorulan, meselâ klasik İslamî eserlerin Çince tercümesini kullanmanın iman açısından cevazı, kurban keserken “bismillâhi Allahü ekber” demenin hükmü, gayrimüslimlerin İslâm’ı kabul etmeleri durumunda nasıl karşılanmaları gerektiği gibi sorulara verilen cevaptan oluşmuştur. Eser Vang Dayyü’nun düşüncesi, karakteri ve toplumsal ilişkisini de yansıtmaktadır. Eserdeki bazı açıklamalar kültürel açıdan, klasik İslam eserlerinin Çince tercümesinin dinî görüşünün kültürel özelliğini yansıtmaması açısından da çok önemlidir. Vang Dayyü, eserde Huyzu gibi diğer müslüman milletlerinin Çin toplumundaki gerçek duruma da işaret etmiştir. İnanç ve Çin toplumu ile uyum sağlama konusunda onun “Allah’a, hükümdara ve yakınlarla sadık kalmak, insan hayatının üç büyük doğru işidir” görüşü oldukça önemlidir.³⁹

Liu Cın ve Eserleri

³⁸ Vang Dayyü, ‘Çingcen Daşue’, s. 34. Ayrıca bk. Vang Dayyü, ‘Cengciao Cençuan, Çingcen Daşue, Şicen Cengda’, s. 153; Cin Yiciu, “Vang Dayyü Cuzuo de Sişiang Ciegou”, s. 15-16; Sun Cenyü, ‘Vang Dayyü he Liu Cı Pingçuan’, s. 7-8; Çin Huybin, “Lün Vang Dayyü de Yü-couguan he Rencuşüe”, s. 336-345; Çin Huybin, “On Cosmology and Tawhid in the Works of Wang Daiyu”, s. 249-272.

³⁹ Vang Dayyü, Şicen Cengda [Hakk’ı Arayan Doğru Cevap], Tiancin, 1658, s. 15-25; Ayrıca bk. Vang Dayyü, ‘Cengciao Cençuan, Çingcen Daşue, Şicen Cengda’, s. 164-167; Cin Yiciu, “Vang Dayyü Cuzuo de Sişiang Ciegou”, s. 15-16; Sun Cenyü, ‘Vang Dayyü he Liu Cı Pingçuan’, s. 6-7.

Liu Cı (1665-1745) Ciangsu eyaletinin, Şangyuan bölgesinden olan hayatını İslâm ilimlerine adayan Huy müslümanlarındandır. Babası Liu Sancie, Çince ve Arapça'yı çok iyi bilen, *Çingcen Ciaoşuo* (İslâm öğretimi) adlı eserinin müellifidir. İslâmî hayata çok önem vermiştir. Liu Cı çocukluğundan itibaren babasının güzel faziletinden etkilenilerek büyümüş, okumaya ağırlık vermiş ve pekçok kitap okumuştur. İslâm, Konfüçyanizm, Taoizm ve Budizm dinlerinde uzmanlaşan Liu Cın, 1704 yılında, kırk yaşında iken ilk eseri *Tianfang Şingli*'yi (İslâm felsefesi) tamamlamıştır. Eser tam metin ve resimli anlatımla birlikte iki bölüm beş cilttir.⁴⁰

Metin kısmı eserin temel içeriğini anlatmaktadır. Resim kısmı ise eserin canı kabul edilmekte ve metnin içeriği kabul edilmektedir. Tianfang Şingli (İslâm felsefesi) adlı eser, kâinat ile insan ve onların münasebetlerinden bahsetmektedir. Mükemmel bir sisteme sahip olan İslâm felsefesini ortaya koyma iddiasında olan yazarın bu eseri kaleme alışıdaki en önemli amacı ise, İslâm felsefesindeki insanlık ve adaletle ilgili görüşler ile Çin felsefesindeki insanlık ve adaletle ilgili meseleler üzerindeki tartışmalara cevap verme olarak açıklanmaktadır. Eserde İslâm dinindeki insanlık ve adalet meselesi ile Konfüçyüs (Ru) inancındaki insanlık ve adalet meselesinin aynı olduğu anlatılmaktadır.⁴¹

1706 yılında, Liu Cı *Tianfang Dianli* (İslâm hukuku ve ritüeller) denilen yirmi ciltlik eserini tamamlamıştır. I. cildinde yer alan "aslî öğreti" (yuanciao) konusu kitabın ana temasıdır. II. ciltten IV. cilde kadar "bütün kâinatın hakiki sahibi"ni (cenzai) "tanuma" (renşi); hükümfermâ (diyan) rabbi bilme konuları işlenmektedir. Bu ciltler esas olarak İslâm dininin tevhit inancını açıklayarak anlatılmaktadır. V. ciltten VIII. cilde kadar, beş farz (vugong) ele alınmakta; "cennetin yolu"nu (tiandao) açıklamaktadır. IX. ciltte, "toplu ibadetler" (şesi) yani kurban bayramı ve ramazan bayramındaki cemaat namazıyla ilgili ibadet ve görgüler ele alınırken, X. ciltten XIII. cilde kadar "beş kanun" (vudian) yani "insanlık yolu" (rendao), karı-koca, baba-çocuk, padişah-vezir, kardeşler ve arkadaşlarla iyi geçinme yolları anlatılmıştır. XIV. ciltten XVII. cilde kadar

⁴⁰ Luo Vanşou, "Liu Cı", *ÇİA*, s. 321-22. Ayrıca bk. Sun Cenyü, 'Vang Dayyü he Liu Cı Pingçuan', s. 20-21; Cou Şiefan, "Sufeycuyi yü Mingçing Cici de Congguo Yisilanciao", s. 293; Cou Şiefan, "Sufism and Islam at the Turning Point from the Ming Dynasty to the Qing Dynasty", s. 206.

⁴¹ Liu Cı, *Tianfang Şingli [İslâm Felsefesi]*, 1706, s. 29-30. Ayrıca bk. Luo Vanşou, "Tianfang Şingli [İslâm Felsefesi]", *ÇİA*, s. 561; Sun Cenyü, 'Vang Dayyü he Liu Cı Pingçuan', s. 20-21; Gao Canfu, "Liu Cı Zongciao Şişiang duy Şidaotang Ciaopay de Yingşiang [Liu Cı'nın Dini Düşüncesinin Şidaotang Mezhebi Üzerindeki Etkisi]", *Yisilanciao [İslam Dini]*, Pekin, 1997, s. 362-372; Gao Canfu, "Impacts of Liu Zhi's Religious Ideas Upon the Sect of the Western Teaching Hall", *Islam: Religious Studies in Contemporary China Collection*, Leiden, 2017, s. 275-278; Cou Şiefan, "Sufeycuyi yü Mingçing Cici de Congguo Yisilanciao", s. 294; Cou Şiefan, "Sufism and Islam at the Turning Point from the Ming Dynasty to the Qing Dynasty", s. 207.

“halk yaşamı” (minçang) yani “insanlık yolu” (rendao), kişisel öz-bakım örneğinin; konut, servet, mal, giysi, yeme, içme gibi yaşam yolu konu edilmiştir. XVIII. ciltten XX. cilde kadar da bir diğer “beş farz” (vugong), “beş kanun” (vudian) içindeki vurgulanması gereken eklentilerden cemaat namazı, nikâh ve cenaze namazları anlatılmaktadır.⁴²

Kısaca, bu eser Konfüçyüs inancındaki geleneksel âdap ve ahlak görüşünü kullanarak İslâm dinin ahlâkî düşüncesini açıklamaya çalışmaktadır. Bunu da sistemleştirme ve tamamlama açısından büyük başarıyla yapabirmiştir. Kullandığı özel İslâmî klasik eserleri tercüme etme usulü, mantıklı düşünme metodu ile İslâm şeriatının Çin’deki Huyzu gibi diğer müslüman milletler içinde uygulamamasında ortaya çıkacak olan spesifik değişikliklerin hal edilmesi konusunda her birinin benzersiz yönleri olduğu da ifade edilmelidir.

Tianfang Cişeng Şilu (İslâm peygamberi biyografisi) isimli kitap ise Liu Cı’nın Çin tarih kitaplarındaki kronoloji usulü ile padişahların hüküm sürdükleri dönemlerinde önemli vakaları kaydetme usulünü kullanarak telif ettiği Hz. Muhammed’in biyografi eseridir. Eser, giriş, derleme, derleme izahı, açıklayıcı notlarla birlikte yirmi ciltten oluşmaktadır. “Cilt girişi” (cuancişou), kitabın özeti olup Hz. Muhammed’in peygamberliğine kadar olan süreci anlatan altı makaleden teşekkül etmektedir. Metnin I. ve II. ciltlerinde peygamberin soyu, III. cildinde peygamber zamanında meydana gelen olayların kronolojisi, IV. cildinde, annelik mucizevî işareti, V. ciltten XV. cilde kadar Hz. Muhammed’in yıllar içerisinde yaşadığı olaylar anlatılmıştır. Müellif XVI. ciltte ise eklere yer vermiştir. “Peygamber’e methiye”nin (cişengzan) yer aldığı XVII. cilt ise Ma Cu’nun *Cişengzan* (Peygamber’e methiye) eseri üzerinde yapılan bir şerhtir. XVIII. cildinde, Hz. Peygamber’in sünnetlerinin yer aldığı eserin XIX. cildinde ise Araplar’ın yerel koşullarla ilgili özlü araştırmaları kaydedilmiştir. Eserin XX. cildi ise hamd ve şükür ile Çin’deki İslâm tarihine dair on beş parça belgeden oluşmaktadır. Eserin I. cildinden XIV. cildine kadar olan kısmında müellif, Cuşiancen köyündeki Say ailesi (Sayşicia) evinde bulunduğu Arapça orijinal *Tercüme Mustafa* (Cişeng Şilu) adlı yazma esas almıştır. Fakat Hz. Muhammed’le ilgili olarak diğer başka bazı kaynakların kullanıldığı da belirtilmelidir. *Sünnet Kayıtları* (Şengonglu), *Sahâbîler Tezkiresi* (Lişengci), *Miracname* (Demgşiaolu) gibi eserler, bunlardan bazılarıdır. Liu Cı,

⁴² Liu Cı, ‘Tianfang Dianli’, s. 14-21. Ayrıca bk. Luo Vanşou, ‘Tianfang Dianli [İslâm Hukuku ve Ritüelleri]’, *ÇIA*, s. 560; Sun Cenyü, ‘Vang Dayyü he Liu Cı Pingçuan’, s. 21-22; Cou Şiefan, ‘Sufeycuyi yü Mingçing Cici de Congguo Yisilanciao’, s. 294; Cou Şiefan, ‘Sufism and Islam at the Turning Point from the Ming Dynasty to the Qing Dynasty’, s. 207.

Tianfang Cişeng Şilu yani İslâm peygamberine dair bu eserini üç senede (1721-1724) tamamlamıştır.⁴³

Yukarıda bahsedildiği üzere Liu Cı'nın *Tianfang Dianli* (İslâm hukuku ve ritüeller) adlı eseri ise İslâmiyet'in açıklanmasına yönelik bir kitaptır. Onun *Tianfang Şingli* (İslâm felsefesi) adlı eseri şeriatı açıklarken, *Tianfang Cişeng Şilu* (İslâm peygamberi biyografisi) ise İslâm dini öğretimini kaynağından, kâinata yayıldığını açıklayarak bu yolu ispat etmeye çalışmıştır. Bu eser içinde Tianfang Şingli (İslâm felsefesi) bölümü kapsamlı ve akademik kıymeti oldukça fazladır. *Tianfang Dianli*'de (İslâm hukuku ve ritüeller) itikata ağırlık verilmiştir. Bu konuların Huyzu gibi diğer müslüman milletleri çok fazla etkilediği de belirtilmelidir. Öte yandan *Tianfang Cişeng Şilu* (İslâm peygamberi biyografisi) adlı eserinde Hz. Muhammet'in hayatı ve yaşamı efsanevî bir tarzda anlatılmasına rağmen Çin'de belli bir etkisi de olmuştur.

Liu Cı, bunlardan başka, birkaç eser daha kaleme almıştır. Onun eserleri Huyzu gibi Çin'deki müslümanların kültür inşasına katkıda bulunmuş; sosyal pratiklerini derin etkilemiştir.

Ma Cu ve Eserleri

Ma Cu (1640-1711), 1640 yılında Yunnan eyaletinin Baoşan bölgesinde doğmuştur. Yüan hanedanı döneminde yaşayan Seyyid Ecel Ömer Şemseddin'in (1211-1278) peygamber soyundan olduğu iddia edilir. On altı yaşında akademi kazanmış, 1659 yılında hocalık yapmış ve bu süreçte de iki cildi teşkil edecek makaleler kaleme almıştır. 1669 yılında Pekin'e giden Ma Cu, 1684 yılına kadar burada hocalık yaparak yerli üstat ve âlimlerle İslâm inancı ve din felsefesi gibi konuları müzakere ve mütalaa etmiştir. Hatta İslâm dinini anlatarak yaymaya karar veren Ma Cu, bu amaçla *Çingcen Cinan* (Temel İslâm bilimleri) adlı eserini tamamlamıştır. 1684 yılında Pekin'den ayrılan Ma Cu, Huyzu gibi diğer müslüman hocalar, üstatlar ve âlimlerle tanışmak ve onların *Çingcen Cinan* (Temel İslâm bilimleri) adlı eseriyle ilgili fikirlerini almak üzere Çin'in birçok bölgesini ziyaret etmiştir. Birçok Çinli müslüman âlim bu eserden dolayı onu tebrik etmiş ve şiirler yazarak cesaretlendirmiştir. 1689'da memleketine döndükten sonra da *Çingcen Cinan* (Temel İslâm bilimleri) adlı eserinin eksiklerini düzeltmiştir.⁴⁴

⁴³ Liu Cı, *Tianfang Cişeng Şilu [İslâm Peygamberi Biyografisi]*, Tiancin, 1724, s. 43-48. Ayrıca bk. Luo Vanşou, "Tianfang Cişeng Şilu [İslâm Peygamberi Biyografisi]", *ÇİA*, s. 561-62; Sun Cenü, 'Vang Dayyü he Liu Cı Pingçuan', s. 21-25.

⁴⁴ Luo Vanşou, "Ma Cu", *ÇİA*, s. 355. Ayrıca bk. Cou Şiefan, "Sufeycuyi yü Mingçing Cici de Congguo Yisilanciao", s. 291; Cou Şiefan, "Sufism and Islam at the Turning Point from the Ming Dynasty to the Qing Dynasty", s. 205.

Çingcen Cinan (Temel İslâm bilimleri), İslâm dini ve Huyzu gibi müslüman milletlerin tarihi, itikadı, şeriatı, astronomisini ve rivayetlerini içermektedir. On ciltten oluşan eserin I. cildinde önsöz, metin ve bunlara ek olarak Ma Cu'nun arkadaşlarının kaleme aldığı yirmiden fazla şiir vardır. "Yousufucuan" (Hz. Yûsuf kıssası) makalesi ise müellifin hayatının ilk yarısını detaylı olarak anlatmaktadır. Eserin II. cildinde "Kader" (Tianming) ve "Özgür İrade" (Çianding) gibi altı değişik konu izah edilmiştir. III. cildinde "Hayatlık" (Şingming), "Melekler" (Tianşian) ve "Cinler" (Şenguy) gibi değişik konuların anlatıldığı eserin II ve III. ciltlerinin esas konuları VII. ciltte de başka zaviyelerden ele alınarak tekrarlanmıştır. VII. ciltte, Allah'a hamd yani rahîm, kadîr, hakîm gibi "Sekiz Hamdüsenâ" (Bazan) ile "Hz. Peygamber'e salavat" (Şengzan) konuları izah edilmiştir. IV. ciltte, İslâm dinindeki yasa ve ritüellerin açıklaması, "Tevhit" (Rencu) ve "Hırsızlık" (Cieçi) gibi yedi makale yer alırken, V. ciltte, ahlâkî terbiye ve uygulama konuları olarak üç makale olarak izah edilmiştir. VI. cilt, soru-cevap şeklindeki karmaşık makalelerden oluşmaktadır. Eserin VIII. cildinde ise, "Cinler Efsanesi" (Moguy), "Tövbe" (Taobay) ve "İslâm İlkeleri" (Ciaotiao) gibi makaleler yer almaktadır.⁴⁵

Ma Cu'nun *Çingcen Cinan* (Temel İslâm bilimleri) adlı eserini yazmasının esas amacı ise "İslâm'ı herkese sunarak, belli konularda uzlaşma sağlamaktır" (Bolan Cucia, Cecongyu Tianfang). Kitapta Konfüçyüs, Taoizm ve Budizm gibi dinlerin düşünce sistemi ve prensipleri Çin'in geleneksel kültüründeki felsefî ana noktalar ve kavramlar esas alınarak İslâm inancındaki "tevhit" (rencuduyi) prensibi, Konfüçyüs'ün insan tabiatı kavramı ve İslâm dininin yaşam kavramı da açıklanmaktadır. Mesela kitapta Konfüçyüs'ün "epistemoloji" (gewu cıcı) görüşüyle kader ve cenneti bilmeyi, böylece kalbi temizleyerek "Hakk'a kavuşma" (fuming Guicen) gibi bilgi kuramı kanıtlamaya çalışılırken; "insanlığın beş kuralı" (rendao vudian) teorik kavramıyla da İslâm dininin Allah'a iman, hükümdara itaat düşüncüsüyle "insanlığın beş kuralı"nın doğruluğun ve mantıklılığı telif edilmeye çalışılmıştır. Ma Cu eserinin birçok yerinde tasavvufun dinî ibadetler yolunda olmasını vurgulamış ve bu doğrultuda anlayış sergilemiştir. Ma Cu'nun *Çingcen Cinan* (Temel İslâm bilimleri) eseri içerdiği zengin felsefî düşünceyle Çing hanedanından bu yana,

⁴⁵ Ma Cu, *Çingcen Cinan*, s. 44. Ayrıca bk. Cou Şiefan, "Sufeycuyi yü Mingçing Cici de Congguo Yisilanciao", s. 291-292; Cou Şiefan, "Sufism and Islam at the Turning Point from the Ming Dynasty to the Qing Dynasty", s. 205-206.

Huyzu gibi müslüman milletlerin toplumsal ve felsefî düşünce hazinesini zenginleştirmede çok önemli katkılar sağlamıştır.⁴⁶

Ma Deşin ve Tercüme Eseri

Ma Deşin (1794-1874) Yunnan eyaletinin Tayhe bölgesinde doğmuştur. Çocukken babasından Arapça ve Farsça öğrenmiştir. İlerleyen yaşlarında Şanşi eyaletindeki meşhur âlim Cou Da Ahong yanında klasik İslâm eserleri okumuştur. Cou Da Ahong kolu 'Şanşi tarikatına' (Şanşi Şuepay) bağlı hoca Hu Dengcou'nun dördüncü evlât müridiydi. Dolayısıyla Ma Deşin bu tarikatın medrese eğitimini alan gerçek vâris olmaktadır.⁴⁷

Ma Deşin, 1841 yılında "Çin'de hakiki İslâm'a ulaşmak zor, ilmi tam üstatlar pek yok" diyerek uzun yollar kat edip, zorlukları aşarak Mekke'ye ilim tahsiline gitmiştir. Mekke, Kahire, İstanbul, Kudüs ve Aden gibi Arap ülkeleri ile Batı Asya bölgelerine de ilim tahsili için yolculuklar yapan Ma Deşin,⁴⁸ gittiği yerlerde ilim peşine düşüp bölgenin önde gelen ulemâsını ziyaret etmiştir. O, Mekke, Kahire ve İstanbul'da uzun bir süre kalmıştır. Gittiği her yerde kitaplar arayıp, kıymetli bulduğu nâdir yazmaları bizzat istinsah etmiştir. Ayrıca yerli İslâm âlimlerinden klasik İslâm eserleri ile felsefe, fıkıh, tarih, astronomi ve belâgat ilimleri tahsil etmiştir. Ma Deşin, *Çaocing Tuci* (Hac yolculuğu hatırası) adlı eserini yazmış ve seyahatinde görüp işittiklerini detaylandırarak anlatmıştır.⁴⁹

Ma Deşin memleketine döndükten sonra, ünü her yere yayılmış, ardından Lin'an, Huylong, Yüşidaying gibi Huyzu ve diğer müslüman milletlerin toplu yaşadığı bölgelerde çadırlar kurarak dersler vermiştir. Eyaletteki medrese eğitiminin çok önemli bir hocası haline gelmiştir.⁵⁰ Yunnan eyaletindeki

⁴⁶ Ma Cu, Çingcen Cinan, s. 45. Ayrıca bk. Cou Şiefan, "Sufeycuyi yü Mingçing Cici de Congguo Yisilanciao", s. 291-292; Cou Şiefan, "Sufism and Islam at the Turning Point from the Ming Dynasty to the Qing Dynasty", s. 205-206.

⁴⁷ Na Guoçang, "Ma Deşin", s. 355. Ayrıca bk. Vang Cianping, "A Tentative Analysis of the Concept of 'Heaven' and the Relationship between Islam and Confucianism in the Works by Ma Dexin", *Islam: Religious Studies in Contemporary China Collection*, Leiden, 2017, s. 286.

⁴⁸ Vang Cianping, "Şilün Ma Deşin Cuzuocong de 'Tian' Guannian ci Yisilanciao he Ruciao Guanşi [Ma Deşin'in Eserlerindeki 'Cennet' Kavramı ve İslam ile Konfüçyanizm İlişkisi Üzerinde Analizler]", *Yisilanciao [İslam Dini]*, Pekin, 1997, s. 373-387. Ayrıca bk. Vang Cianping, "A Tentative Analysis of the Concept of 'Heaven' and the Relationship between Islam and Confucianism in the Works by Ma Dexin", s. 289.

⁴⁹ Ma Deşin, *Chaocin Tuci [Hac Yolculuğu Hatırası]*, Yinçuan, 1865.

⁵⁰ Vang Cianping, "Şilün Ma Deşin Cuzuocong de 'Tian' Guannian ci Yisilanciao he Ruciao Guanşi", s. 373-387. Ayrıca bk. Vang Cianping, "A Tentative Analysis of the Concept of 'Heaven' and the Relationship between Islam and Confucianism in the Works by Ma Dexin", s. 290.

birçok meşhur âlim Ma Deşin'den ilim tahsil etmiştir. Bunlar arasında en dikkat çekenler ise Ma Anli, Ma Kayke ve Ma Lianyuan'lardır. Onların yetiştirdikleri talebelerin sayısı ise 1000'den fazladır. Ma Deşin 1857 yılı baharında, Çing hanedanının haksızlığına karşı, halk içindeki itibariyle birlikte halkın çoğunu yanına alarak ayaklanmış, ancak başarısız olmuştur.⁵¹ Sonrasında Ma Deşin hocalığa yine devam etmiştir. Çing idaresi, Ma Deşin'den hükümete karşı ayaklanan müslümanların sakinleştirilmesi için yardım istemiştir. Namaz kıldığı bir sırada idarenin huzuruna götürülen Ma Deşin, idarenin bu teklifini reddetmiştir. Bunun üzerine Ma Deşin 13 Nisan 1874'te, seksen bir yaşındayken Çing hâkimiyeti tarafından acımasızca öldürülmüştür.⁵²

Ma Deşin'in hayatının son safhası savaş ve kargaşalar içinde geçmiştir. Bozulan sosyal düzen ve dünyevî işler onun toplumu daha iyi tanumasını sağlamıştır. Öbür dünyanın ebediliğini pratik yollarla hisseden Ma Deşin, derin düşüncelere dalar, dünyevî işlerin geçici olduğunu anlamaya çalışır, yazdığı eserlerde ürettiği fikirlerle İslâm düşüncesini açıklamaya çalışmıştır.⁵³

Ma Deşin hayatı boyunca, birçok Arapça eser yazmış ve İslâm klasiklerini Çince'ye tercüme etmiştir. İslâm itikadını ve şeraitini anlatan yirmi iki eseri bulunan Ma Deşin'in Arap dilinde yazdığı eserleri şunlardır: *Lifa Çi'ay* (Şeriataya saygı), *Huanyu Şuyao* (Evrensel hakkında önemli noktalar), *Daoşing Ciucing* (Gerçek ibadet), *Tianfang Liyuan* (İslâm'ın tarihî kaynakları), *Erlebi Çunçiu* (Araplar'ın baharı ve güzü), *Libay Cengong* (Hakiki namaz ibadeti), *Culi Ciceng* (Çapraz sorgu), *Lişue Cecong* (Felsefenin tutarsızlığı), *Cueşi Baocen* (Uyarıcı değerli öğütler), *Aysi Lelu* (Mutluluk yolunu düşünmek), *Youming Miyu* (Gizli derin söylemler), *Muhakele* (Muhakale), *Mantuygu* (Mantık), *Yuwang Guysu* (Şehvet arzusunun âkıbeti), *Şindeci Veiçi* (Ahlâkı korumak), *Nahavu* (Nahiv) ve *Suanlayfu* (Selefi). Bu eserler daha sonra medrese eğitiminde en çok başvuru kaynakları haline gelmiştir.⁵⁴

Ma Deşin'in tercüme ettiği klasik İslâm eserleri, genelde onun tefsir konuşmalarından ibarettir. Talebesi Ma Anli Ma Kayke'lerin aldığı notlar derlenerek kitap haline getirilmiştir. Bunlar arasında önemli olanlar ise beş ciltlik

⁵¹ Yang Guyping, "Guanyü Madeşin Yanciu de Cige Venti [Ma Deşin Araştırmaları Üzerine Bazı Sorunlar]", *Yisilanciao [İslam Dini]*, Pekin, 1997, s. 388-402. Ayrıca bk. Yang Guyping, "Issues in the Study of Ma Dexin", *Islam: Religious Studies in Contemporary China Collection*, Leiden, 2017, s. 308-309.

⁵² Na Guoçang, "Ma Deşin", s. 355.

⁵³ Yang Guyping, "Guanyü Madeşin Yanciu de Cige Venti", s. 388-402. Ayrıca bk. Yang Guyping, "Issues in the Study of Ma Dexin", s. 309-310.

⁵⁴ Na Guoçang, "Ma Deşin", s. 355. Ayrıca bk. Vang Cianping, "Şilün Ma Deşin", s. 373-387; Vang Cianping, "A Tentative Analysis", s. 290.

Gulancıng Cicie (Kur'ân-ı Kerim meali), *Dahua Zonguy* (Al-Fusus), *dört ciltlik Sidian Yaohuy* (Dört önemli kanun), *Huyguy Yaoyu* (Dönüşün önemli noktası), *Tianli Mingyunşuo* (İlahî kader söylemi) ile *Şingming Zongcı* (Hayatlık amacı) adlı eserlerdir. Ma Deşin bu eserlerde görüşlerini derinlemesine ve mümkün olduğunca da anlaşılır bir tarzda, muhakeme usulünden de yararlanarak ortaya koymaya çalışmıştır.⁵⁵

Ma Deşin'in eserlerinden *Dahua Zonguy* (Al-Fusus) ve *Sidian Yaohuy* (Dört önemli kanun) onun akademik düşüncesini en iyi yansıtan eserleridir. Bunlardan ilk eserde, Allah'ın yarattığı kâinattaki varlıkların nihayetinde tek Allah'a döneceği ve İslâm dinindeki kadere iman konusu işlenmiştir. I. cilt on altı bölümden oluşmaktadır. Her bölümde bir metin ve özet vardır. Genel olarak Allah'ın en büyük güç ve kudret sahibi olduğu, kâinattaki her şeyin insanın yararı için yaratıldığı konularının işlendiği eserin II. cildi ise on sekiz bölümdür. Bu ciltteki her bölüm de metin ve özetlerden oluşmuştur. Her şeyden haberdar olan Allah'ın mükâfat ve ceza sahibi olduğu, âhirete imanın İslâm itikadından olduğu, her insanın öldükten sonra dirileceği ve sorgulanacağı, iyilik terazisi ağır olanın cennetlik, kötülüğü ağır olanın ise cehennemlik olacağı söz konusu bölümlerde detaylı olarak izah edilmiştir.⁵⁶

Ma Deşin'in diğer önemli eseri *Sidian Yaohuy* (Dört önemli kanun) ise "İmanın Altı Şartı" (Şinyuan Liucen), "İbadetin Mahiyeti" (Ligong Cingyi), "Hayat ve Ölümün Tanımı" (Youming Şiyi), "Hak ile Bâtılı Denetlemek" (Cengyi Kaoşu) şeklinde dört kısımdan oluşmaktadır. Çin'in ahlâkî değerlerine uyularak, Konfüçyanizm (Rucia) ve Taoizm üstatlarından Kongzi, Mengzi öğretilerine atıfta bulunulan eserde, ilâhîlik ve insanlık yolu prensipleri izah edilmiş; doğumdan ölüme kadar insan hayatının safhaları detaylıca açıklanmıştır. Basit ve sade bir üslupla kaleme alınan eser Çin'deki müslüman toplumun çok kolay bir şekilde anlayabileceği şekilde oluşturulmuştur. Hatta Konfüçyüs rahipleri ve müritleri de İslâm dinin bâtıl bir inanç olmadığını çok iyi anlamaktadırlar. Eserin birinci kısmı, dört bölüme ayrılmıştır. İmanın altı şartı manalarıyla detaylıca açıklandığı eserin sekiz bölümlük ikinci kısmı ise namaz ibadetinin gerekçesini, önemini, namazı bozan şeyleri, faydalarını detaylarıyla ayrı ayrı anlatılmıştır. Üçüncü kısım ise toplam on yedi bölüm olup bugünü ve âhiret anlayışını anlatmaktadır. Din dışı hayata olan şüphenin açıklandığı bu kısımda cehalet de eleştirilmiştir. On iki bölümden oluşan

⁵⁵ Na Guoçang, "Ma Deşin", s. 355.

⁵⁶ Yu Cenguy-Yang Huaycong, *Congguo Yisilanciao Venşuan Cuyi Tiyyao [Çin'deki İslâm Literatüründen Seçme Eserler ve Tercümelere]*, Yinçuan, 1993, s. 342. Ayrıca bk. Yu Cenguy, "Dahua Zonguy [Al-Fusus]", *ÇÍA*, s. 123. Vang Cianping, "Şilün Ma Deşin", s. 373-387; Vang Cianping, "A Tentative Analysis", s. 293-294.

dördüncü kısımda ise dindeki heteredoksinin kökeni ve ortaya çıkış sebepleri detaylarıyla anlatılmıştır.⁵⁷

Ma Deşin ve onun “Klasik İslâm Eserlerini Çince’ye Tercüme” faaliyetinin etkisi çok derin ve kapsamlıdır. Onun bu faaliyeti Yunnan eyaletini merkez kılma yolunda yeni bir zemin hazırlamıştır. Öte yandan onun tercüme faaliyetleri tevhit inancı, İslâm felsefesi, fıkıh konuları, İslâm öğretimi, astronomi, coğrafya, edebiyat ve Kur’ân-ı Kerim’in Çince meali gibi çok değişik konuları kapsayacak şekilde geniş bir alanı ilgilendirmektedir. Ma Deşin İslâm tasavvufunu yeterli bir şekilde araştıran ve yorumlayan en önemli Müslüman ilim adamlarından da biridir. Tasavvufun kalbi temizleme, zikir, karakteri geliştirme gibi pratik çağrışımlarını açıklayan Ma Deşin, İslâm diniyle Konfüçyanizm’in (Rucia) benzerliği ve yakın ilişkisi olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Onun gayretleri yakın dönem Huyzu gibi müslüman milletlerin İslâmiyet anlayışını zenginleştirmesi ve olgunlaştırması için çok önemli katkılar sağlamıştır.⁵⁸

Tarihî kayıtlar ve Çin’deki âlimlerin araştırmalarına bakıldığında, en erken dönemde, İslâm itikadı ve fıkıh gibi konularda sistematik olarak Çince kaleme alınan eserlerden biri de *Cang Cong Guycen Zongyi* (Allah’a kavuşumunun genel ilkeleri) adlı eserdir. Çalışma 1640 yılında yazılmıştır. 1653 yılında *Sipian Yaodao Yicie* (Önemli yolu açıklayan dört makalenin tercümesi ve açılması)⁵⁹ adlı eser tamamlamıştır. *Vuzunçi de Guycen Yaodao* (Allah’a kavuşmanın önemli yolları) ile *Cengçiao Şiucen Mingyin* (Hak dinin ibadet rehberi) de yine bu dönemde kaleme alınan diğer iki eserdir.⁶⁰ Ma Cu ile yakın zamanda yaşayan, Huyzu müslüman mütercimlerden Ma Boliang’un *Ciaokuan Ciyao* (Din öğretimin kolay noktaları) adlı eseri ile Liu Hanying’nin 1678 yılında kaleme aldığı *Çingcen Ciaoşuo* (İslâm prensipleri) adlı eser de özellikle zikredilmelidir.⁶¹

Yukarıda zikredilenlerden başka “İslâm Klasik Eserlerini Çince’ye Tercüme” faaliyetine aktif olarak iştirak eden başka pek çok mütercim âlim ve bilim adamları da mevcuttur. Bu çalışmalar, İslâm dininin Çinliler ve Çinli

⁵⁷ Ma Deşin, *Sidian Yaohuy [Dört Önemli Kanun]*, 1865, s. 75; ayrıca bk. Yu Cenguy-Yang Huaycong, ‘Venşuan Cuyi Tiyao’, s. 376-77; Yu Cenguy, “Sidian Yaohuy [Dört Önemli Kanun]”, *ÇİA*, s. 123; Vang Cianping, “Şilün Ma Deşin”, s. 373-387; Vang Cianping, “A Tentative Analysis”, s. 294-295.

⁵⁸ Vang Cianping, “Şilün Ma Deşin Cuzucong de ‘Tian’ Guannian ci Yisilanciao he Ruciao Guanşi”, s. 373-387; ayrıca bk. Vang Cianping, “A Tentative Analysis”, s. 294-307.

⁵⁹ Luo Vanşou, “Cang Cong”, *ÇİA*, s. 737.

⁶⁰ Luo Vanşou, “Vu Zunçi”, *ÇİA*, s. 602.

⁶¹ Yu Cenguy-Yang Huaycong, ‘Venşuan Cuyi Tiyao’, s. 340-345.

müslümanlar tarafından doğru ve kolay anlaşılmasına çok önemli katkılar sağlamıştır.

Klasik İslâm Eserlerinin Çince'ye Tercümelerinin İlmî Katkısı

“Klasik İslâm Eserlerini Çince'ye Tercüme” (Hanven Yicu) faaliyeti medrese eğitiminin kuruluşu ve gelişmesi esnasında, İslâm kültürü ve geleneksel Çin kültüründe yetişmiş Huy milleti (Huyzu) gibi müslüman milletlere mensup âlimlerin başlattığı faaliyetti. Gelişen süreçte Çin'in diğer bölgelerine de yayılan bu faaliyet birkaç nesil bilim adamlarının da çabasıyla pek çok mütercim ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tercüme faaliyetleri Huyzu gibi müslüman milletlerin Çin'in sosyal ve kültürel ortamı ile uyum sağlamak, varlığını devam ettirmek ve gelişmek için yürüttüğü en faydalı ve en başarılı kültürel projelerden biri olmuştur. Han Kitap (Han Kitabı) mütercimleri ile bunların eserleri, ahlâk hakkındaki dikkate değer yazılarından dolayı, Ming hanedanının son, Çing hanedanının da başlangıç döneminden itibaren müslümanların din anlayışına yeni, ancak hayati bir güç getirmiştir. Çin müslüman toplumdaki bilim adamları ve entelektüeller Han Kitap'tan dolayı, İslâm kültürü ile Konfüçyüs (Rucia) kültürünü temsil eden, Çin'in geleneksel kültürü arasındaki farklı ve benzer noktalara göre daha objektif ve derin anlayışa sahip olmuşlardır. Huyzu gibi müslüman milletlerden çıkan mütercimler “Yiru Şicing”, yani “Konfüçyüs düşüncesiyle İslâmî düşünceyi açıklama” metoduyla İslâm kültürü ile Çin kültürünü başarılı bir şekilde telif etmişlerdir. Bu çaba ve başarı, Çin'de İslâm kültür anlayışını zenginleştirdiği gibi, Çin'in o dönemdeki feodal toplum düşünce, kültür ve din tarihini daha da bütünleştirmiştir. Bu faaliyet, Çin'de İslâm kültürüyle Çin kültürü inşasına büyük katkılar sağlamıştır. Bu katkı, birkaç noktada ifade edilebilir:

Öncelikle, “Klasik İslâm Eserlerinin Çince'ye Tercüme” faaliyetinden dolayı, İslâm dini ile Konfüçyanizm (Rucia) gibi iki farklı anlayışın birleşme noktasını bir araya getirmek için, sünnî (Ortodoks) İslâm itikadında önemli yeri olmayan bazı mazmunları önemli göstererek İslâm anlayışının yapısında önemli değişiklikle sağlamıştır. İkinci olarak Konfüçyüsçülük, Taoizm ve Budizm gibi dinlerin kozmik ontoloji prensipleri karşılaştırdığında *Han Kitap* İslâm dininin tevhit inancını daha da derinleştirmekle kalmamış; bunların belli fikir ve kavramlarını da kendine çekmeyi başarmış; tevhit ve ahlâkla ilgili birçok çelişkiyi de çözüme kavuşturmuştur. Üçüncü olarak ise, Huyzu gibi müslüman âlimler Konfüçyanizm, Taoizm ve Budizm gibi dinleri kavradıktan sonra, bu üç inancın teorik açıdan, özellikle de evrenin kökeni konusunda çelişki bulunduğunu vurgulamıştır. Deliller ve örnekler üzerinden

tartışıldığında, İslâm dini ve Çin'in kültürel pozisyonunun da "tevhid" in (cencu cıy), "tartışmasız bir gerçek" (çueran şiyou) olduğunu kanıtlamıştır.

Tercüme faaliyetleri, İslâmiyet'in Konfüçyüs, Taoizm ve Budizmle birlikte kabulünü de sağlamıştır. Geçmişte, Çin'de sadece Konfüçyüs, Taoizm ve Budizm dikkate alınmaktaydı. Ancak gelişen süreçte İslâmiyet tercüme faaliyetleriyle hem Konfüçyanizm, Taoizm ve Budizm'in birikiminden yararlanmış, hem de İslâm itikat ve felsefî düşüncesinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Böylece söz konusu dinlerin Çin feodal toplumundaki üstünlük durumunu sonlandırmıştır. Tercüme sayesinde Çin'deki İslâm düşüncesi dikkate değer bir şekilde yükselerek, Çin düşünce tarihinin gelişmesi için yeni bir alan açmıştır.

Öte yandan tercüme faaliyetleri İslâm dininin tabiat ve prensip görüşünü, Konfüçyüs'ün insan tabiatı ve İslâm prensibi doktrini ile birleştirerek, Çin düşünce tarihinin de zenginleşmesini sağlamıştır.

Bu faaliyetlerin bir katkısı da *Cengçiao Cençuan* (Doğru dinin gerçek yorumlanması), *Tianfang Dianli* (İslâm dininde yasa ve ritüeller) ve *Çingcen Cinan* (Temel İslâm bilimleri) gibi eserler, insan tabiatı ve İslâm prensibini tanımlama yoluyla, onların karakteri ve birbiriyle olan ilişkileri açıklamakla beraber, insan tabiatı ve İslâm prensibinin derecesini, üstelik insanın nasıl tekebbürü/kibir yok edip her şeyin prensibini arayıp, kadere inanarak Hakk'a kavuşma yollarını detaylı olarak deliller ile açıklıyor ve bu açıklamalarla insanların zikrettiği iman, ahlâk, cennet, kader ve özgür irade gibileri birbirine bağlıyor, bazı Çinli müslüman âlimler insan tabiatı ve İslâm prensibini on dört dereceye ayırıyorlar, böylece "Lişue" yani "Konfüçyüs teorisini merkez kılan, Budizm ve Taoizm felsefe kuramı" içeriğini daha da zenginleştiriyor.

Ming hanedanının son ve Çing hanedanının başlangıç dönemindeki tercüme faaliyetlerinin müellif alimleri ve eserleri, Huyzu gibi müslüman milletlerin daha kültürlü yerleri olan Ciangnan ve Yunnan bölgelerinde başarılı bir şekilde gelişmiş ve büyümüş; Ortaçağ'ın iki büyük dünya medeniyeti olan İslâm medeniyeti ile Konfüçyüs geleneksel medeniyetini telif etmiştir. Çin'de müslüman âlimlerin İslâm düşüncesinin gelişmesi, İslâm dinini Çin'in ana toplumunun düşüncesine, Ortodoks itikadına, entelektüel derecesine, şehre ve dindar kesime daha da yakınlaştırmış; neticede Çin'de İslamiyet'e daha da mükemmel bir medeniyet özelliği kazandırmıştır. Bunların Çin toplumuna etkisi gerçekten de büyük olmuştur. Öte yandan nakil ve anlama sınırından dolayı, tercüme faaliyeti sonraki nesillere zengin bir medeniyet mirası bırakmasına rağmen belli yetersizlik ve eksikliklere de elbetteki sahipti.

Ming hanedanının son ve Çing hanedanının başlangıç döneminden, birçok Han Kitap eserleri ortaya çıkmıştır. Tercüme faaliyetleri bazı devirlerde yetersiz olsa da, İslâm inancının zenginleşmesine ve Çin feodal toplumu düşünce ve din tarihinin sağlamlaşmasına belli ölçüde önemli katkılar da sağlamıştır. Bunlar hem teorik hem de pratik olarak Çin'deki Huyzu gibi müslüman düşüncenin gelişimini sistematikleştirmeye çalışmıştır.

SONUÇ

Kara ve deniz "İpek yolu"yla (Siçou Cılu) Çin'e giden elçiler ve Tang hanedanına yerleşen Çinli olmayan müslüman tüccarlar burada İslâm'ın taşıyıcıları olarak görev ifa etmişlerdir. Onların Çin'e gelişi amacı genelde elçi ya da ticaret için olmuştur; misyonerlik (tebliğ) amacı gütmemişlerdir. Bu yüzden de Çin'deki diğer dinlerle rekabete girişmemiş; dönemin dinî çatışmalarından da uzak durmuşlardır. Onlar Çin'in o dönemdeki esas inancı olan "Ruşue"ü yani Konfüçyüs'e saldırmanın aksine Konfüçyüs anlayışıyla İslâm'ı anlatmaya çalışmışlar; bu sayede de İslâm ile Çin kültürünün birleşmesinin ilk adımını atmışlardır. Bunun sonucu olarak da İslâmiyet Çin'e girmeye başlamış; hatta ilk dönemlerde Tang hanedanı hükümdarları ve halkın ilgisini dahi çekmişti. Böylece İslâm zamanla yavaş ama düzenli bir şekilde Çin'e gelmiş, hatta Çin'in kültürüyle birleşmiş; çok önemli bir din haline gelmiştir.

İslâm'ın Çin'de köklenip filizlenmesi ve ittihadı süreci, Budizm ve Hıristiyanlıktan farklı olarak benzersiz bir şekilde gelişmiştir. Budizm'in Çin'de yayılması belli bir manada itikat ve felsefenin yayılışıydı. Çin geleneksel toplumu da Budizm'in itikadî düşüncesiyle Budizm'i incelemiş ve kavramıştı. İslâm'ın Çin'e gelmesi ise hiçbir zaman itikadî bir düşüncenin yayılmasıyla eş zamanlı olmamış, ancak özellikle taşıyıcı unsurlar kendilerinin çoğalmasıyla inanç alanlarını genişletmiştir. Müslümanlar İslâm düşüncesini başkalarına empoze etmeye çok önem vermemiş; misyonerlik yapma gibi bir tutum içerisine girmemişlerdir. İslâm'ın Çin'de yayılışı, Hıristiyanlığın Çin'de yayılmasından farklı olarak sosyal tarih şeklindeki bir yayılış yolu takip etmiş; yokluktan var olmaya, küçüklükten büyüklüğe, zayıflıktan kuvvetli olmaya doğru evrilen bir süreç kaydetmişti. İslâm Çin'e girdikten sonra, Çin'in tarihî gelişim süreci içinde kesintisiz devam etmiştir.

Çing hanedanının (Çingçao) (1644-1911), 268 senelik hükümdarlık tarihinde, Yüan hanedanı (Yuançao) döneminde yurt dışından Çin'e gelen müslümanlar kendi toplumları içinde çoğalmaya başlayarak nüfuslarını artırmışlardı. Çing hanedanı hükümetinin Çin'deki müslümanlara uyguladığı politikadan dolayı, müslümanların ayaklanması neredeyse bu hanedanın sonuna

kadar devam etmişti. Bu durum Çin'deki müslümanların millet anlayışını ve dine olan bağlılıklarını daha da güçlendirmiş; nihayet Çin'e özel olan "Çin İslâm kültürü"nü ortaya çıkmasına ve şekillenmesine sebep olmuştu.

Çing hanedanının ilk dönemindeki Hanven Yicu (İslâm klasik eserlerini Çince tercüme) ya da *Han Kitabı* yani Han Kitap faaliyeti Ming hanedanının son dönemlerinden seviyesi ve içeriği artarak devam etmiş; zaman da büyük gelişme kaydetmiştir.

Çin'deki müslümanlar toplumunun iç kısmındaki bu gelişim ihtiyacına uymak için ortaya çıkan "Konfüçyüs Düşüncüsüyle İslâm Dinini Açıklamak" (Yiru Şicing) ve medrese eğitimi faaliyetleri ile ortak millî bilinci güçlendirmek istemişlerdir. Bu iki hareket esasen Çin'deki İslâm'ın kendine özgü bir arayışı olup bu da "İslâm kültür hareketi" şeklinde ifade edilmiştir. Ama bu esasen Çin'deki genel kültürle birleşme süreç ve gayretinden başka bir şey de değildi. Bu, dinî anlamda Çin'deki İslâm'ı düzenlemek için yürütülen bir kültür hareketi; sosyal anlamda ise müslümanların, Çin toplumunda ayakta kalma ve gelişim arayarak yürüttüğü sosyal uyum hareketiydi.

Kaynakça

- Bay Şouyi, "Vang Dayyu Cuanlüe [Üstat Vang Dayyu Biyografisi]", 1911-1949 Congguo Yisilan Ciaoşi Sankao Ziliao Şuanbian [1911-1949 Yıllarında Çin İslam Tarihi Hakkında Seçme Referans Membalar], Yinçuan, 1985, I, s. 577.
- Benite, Zvi Ben-Dor, "Follow the White Camel: Islam in China to 1800", *The New Cambridge History of Islam*, içinde, ed. D. Morgan & A. Reid, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Cang Yonglu, "Yuanday de Semuren yü Congşi Venhua Ciaoliu [Yuan Hânedanı Döneminde Renkli Gözlüler ve Çin-Batı Kültürel Alışverişleri]", *Şibey Daşüe Şüebao [Kuzeybatı Üniversitesi Dergisi]*, 2 (1986), s. 18-24.
- Cin Citang, "Vang Dayyu Aheng Cuan [Üstat Vang Dayyü Biyografyası]", 1911-1949 Congguo Yisilan Ciaoşi Sankao Ziliao Şuanbian1 [1911-1949. Yıllarındaki Çin İslam Tarihi Hakkında Seçme Referans Membalar], Yinçuan, 1985, I, s. 582-584.
- Cin Yiciu, "Vang Dayyü Cuzuo de Sişiang Ciegou [Vang Dayyü Eserlerinin Düşünce Yapısı]", *Huyzu Yanciu [Huy Milleti Araştırmaları Dergisi]* 4 (2002), s. 14.
- Cou Şiefan, "Sufeycuyi yü Mingçing Cici de Congguo Yisilanciao [Tasavvuf ve Ming, Çing Hânedanları Döneminde Çin'de İslâmiyet]", *Yisilanciao [İslam Dini]*, Pekin, 1997, s. 290-291.
- Cou Şiefan, "Sufism and Islam at the Turning Point from the Ming Dynasty to the Qing Dynasty", *Islam: Religious Studies in Contemporary China Collection*, Leiden, 2017, s. 204.
- Çin Huybin, "Lün Vang Dayyü de Yücouguan he Rencuşüe [Vang Dayyü'nün Kosmoloji ve Tevhit Görüşü Hakkında Analiz]", *Yisilanciao [İslam Dini]*, Pekin, 1997, s. 335-361.
- Çin Huybin, "On Cosmology and Tawhid in the Works of Wang Daiyu", *Islam: Religious Studies in Contemporary China Collection*, Leiden, 2017, s. 245-272.
- Çiu Şusin (ed.), *Congguo Huyzuşi [Çin'deki Huy Milleti Tarihi]*, I, Yinçuan 1996.
- Çiu Şusin (ed.), *Congguo Huyzuşi [Çin'deki Huy Milleti Tarihi]*, II, Yinçuan: Ningşia Renmin Çubanşe, 1996.
- Ding Mingcün, "Mingçiançi Yisilanciao Cengse Cianlün [Ming Hânedanı İlk Dönemindeki İslâma Göre Politikası Hakkındak Kısaca bir Analiz]", *Ningşia Şehuy Keşue [Ningşia Sosyal Bilimler Dergisi]*, 4 (1993), s. 24-29.
- Feng Zenglie, "Layfuming [Çin İslâm Dini Abide Kitabeleri]", *ÇİA. Çengdu: Siçuan Sişu Çubanşe*, 1994, s. 308.
- Fletcher, Joseph, "China and Central Asia, 1368-1884", *Chinese World Order*, Cambridge, 1968, s. 207-208.
- Gao Canfu, "20 Şici de Congguo Yisilanciao Yanciu [XX. Yüzyıl Çin'de İslam Araştırmaları]", *Yisilanciao [İslam Dini]*, Pekin, 1997, s. 120-122.
- Gao Canfu, "Studies of Islam in China in the Twentieth Century", *Islam: Religious Studies in Contemporary China Collection*, Leiden, 2017, s. 68-69.
- Gao Canfu, "Liu Cı Zongciao Sişiang duy Şidaotang Ciaopay de Yingşiang [Liu Cı'nın Dini Düşüncesinin Şidaotang Mezhebi Üzerindeki Etkisi]", *Yisilanciao [İslam Dini]*, Pekin, 1997, s. 362-372.

- Gao Canfu, "Impacts of Liu Zhi's Religious Ideas Upon the Sect of the Western Teaching Hall", *Islam: Religious Studies in Contemporary China Collection*, Leiden, 2017, s. 275-278.
- Ge Cuang, "Mingday Şehuycong de Yisilanciao he Musilin [Ming Hânedanı Dönemindeki İslâmiyet ve Müslümanlar]", *Şicie Zongçiao Yanciu [Dünya Dinleri Araştırmaları]* 1 (2002): s. 113-122.
- He Şaorong-Suy Cing, "Mingday Cengfu duy Yisilanciao de Ciben Cengse he Şinyang Yisilanciao de Cümin Fenbu [Ming Hânedanı Döneminde Hükümetin İslâmiyete Göre Uyguladığı Siyaseti ve Müslüman Yerleşiklerin Dağılımı]", *Heylongciang Minzu Songkan [Heylongciang Milletler Serisi Dergisi]* 4 (2013), s. 94-99.
- Kolektif, *Congguo Yisilan Bayke Çuanşu [Çin İslam Ansiklopedisi]*, Çengdu: Siçuan Şişu Çubanşe, 1994.
- Leslie, Donald, *Islam in Traditional China: A Short History to 1800*, Canberra: Canberra College of Advanced Education, 1986.
- Li Şinghua, "Hanven Yisilanciao Yicu de Lünli Venhua [İslâmî Klasikleri Çinceye Tercümenin Etik Kültürü]", *Gansu Lianhe Daşüe Şüebao [Gansu Birlik Üniversitesi Dergisi]* 1 (2009), s. 1-7
- Liu Cı, *Tianfang Şingli [İslâm Felsefesi]*, 1706.
- Liu Cı, *Tianfang Çişeng Şilu [İslâm Peygamberi Biyografisi]*, Tiancin, 1724.
- Lipman, Jonathan, *Familiar Strangers: A History of Muslims in Northwest China*, Seattle: University of Washington Press, 1997.
- Luo Vanşou, "Yiru Çuancing", *ÇİA*, Çengdu: Siçuan Şişu Çubanşe, 1994, s. 711.
- Luo Vanşou, "Vang Dayyü", *ÇİA*, Çengdu: Siçuan Şişu Çubanşe, 1994, s. 585.
- Luo Vanşou, "Liu Cı", *ÇİA*, Çengdu: Siçuan Şişu Çubanşe, 1994, s. 321-322.
- Luo Vanşou, "Tianfang Şingli [İslâm Felsefesi]", *ÇİA*, Çengdu: Siçuan Şişu Çubanşe, 1994, s. 561.
- Luo Vanşou, "Tianfang Dianli [İslâm Hukuku ve Ritüeller]", *ÇİA*, Çengdu: Siçuan Şişu Çubanşe, 1994, s. 560.
- Luo Vanşou, "Tianfang Çişeng Şilu [İslâm Peygamberi Biyografisi]", *ÇİA*, Çengdu: Siçuan Şişu Çubanşe, 1994, s. 561-562.
- Luo Vanşou, "Cang Cong", *ÇİA*, Çengdu: Siçuan Şişu Çubanşe, 1994, s. 737.
- Luo Vanşou, "Vu Zunçi", *ÇİA*, Çengdu: Siçuan Şişu Çubanşe, 1994, s. 602.
- Ma Deşin, *Chaocin Tuci [Hac Yolculuğu Hatırası]*, Yinçuan, 1865.
- Ma Deşin, *Sidian Yaohuy [Dört Önemli Kanun]*, 1865.
- Ma Huyfen, "Huyzu Cingtang Ciaoyü ci Cingtang Yongyü Şulüe [Huy Milleti Medrese Eğitimi ve Medrese Terimleri Hakkında Kısa Bilgi]", *Mudancıang Ciaoyü Şüeyüan Şüebao [Mudancıang Eğitim Enstitüsü Dergisi]*, sayı. 2 (2012).
- Ma Şaoşiong, "Tan Cingtang Ciaoyü Gayge [Medrese Eğitimi Devrimi Hakkında İnceleme]", *Congguo Musilin [Çin Müslümanları Dergisi]*, sayı. 4 (1993).
- Mills, J.V.G., Ying-Yai Sheng-Lan: *The Overall Survey of the Ocean's Shores (1433)*, Cambridge, 1970.
- Na Guoçang, "Cingtang Ciaoyü de Lişi Cizay 'Cingsueşiçuanpu' Çianşi [Medrese Eğitiminin Tarihi Kayıtları-Medrese Sistemi Silsilesi' Üzerine Analiz]", *Congguo Musilin [Çin Müslümanları Dergisi]*, 5 (1992), s. 35-39.
- Sun Cenüyü, *Vang Dayyü he Liu Cı Pingçuan [Vang Dayyü ve Liu Cı'nın Hayatı]*, Nancing, 2011.

- Şuy Zili, "Congguo Liday Huycio Mingşian Şilüe Huybian [Çin Tarihindeki Müslüman Ünlü Şahıslar Hayatı Macmuası]Yinçuan: Ningsia Renmin Çubanşe", içinde *Congguo Yisilanciaoşi Sankao Ziliao Şuanbian [Çin'deki İslam Tarihi Seçilmiş Kaynaklar Derlemesi]*, I/II., Yinçuan: Ningsia Renmin Çubanşe, 1985.), s. 1-8.
- Şü Şianlong, "Yetan Yisilanciao Çuanru Congguode Biaoci he Şician [İslâmiyetin Çin'e Girişinin İşareti ve Zamanı]", *Congnan Minzu Daşüe Şüebao [Congnan Milletler Üniversitesi Dergisi]*, sayı 4 (1987), s. 53-57.
- Vang Cianping, "A Tentative Analysis of the Concept of 'Heaven' and the Relationship between Islam and Confucianism in the Works by Ma Dexin", *Islam: Religious Studies in Contemporary China Collection*, Leiden, 2017, s. 286-307.
- Vang Cianping, "Şilün Ma Deşin Cuzuocong de 'Tian' Guannian ci Yisilanciao he Ru-ciao Guanşı [Ma Deşin'in Eserlerindeki 'Cennet' Kavramı ve İslam ile Konfüçyanizm İlişkisi Üzerinde Analizler]", *Yisilanciao [İslam Dini]*, Pekin, 1997, s. 373-387.
- Vang Dayyü, *Şicen Cengda* [Hakk'ı Arayan Doğru Cevap], Tiancin, 1658.
- Vang Fuping-Vang Yongliang, *Şibey Diçü Huyzu Şığang* [Çin'in Kuzeybatı Bölgesindeki Huy Milleti Tarihi Anahatları], Yinçuan, 2003.
- Yang Guyping, "Ming-Çing Şiçi Congguo Yisilanciao Hanven Yicu cong de Huyzu Ceşüe Şişiang [Ming ve Çing Hanedanları Döneminde, Çin'deki Çinceye Tercüme Edilen İslam Klasiklerinde Huy Milletinin Felsefe Düşüncesi]", *Huyzu Yanciu [Huy Milleti Araştırmaları Dergisi]*, 1 (1995), s. 25-35.
- Yang Guyping, "Guanyü Madeşin Yanciu de Cige Venti [Ma Deşin Araştırmaları Üzerine Bazı Sorunlar]", *Yisilanciao [İslam Dini]*, Pekin, 1997.), s. 25-35.
- Yang Guyping, "Issues in the Study of Ma Dexin", *Islam: Religious Studies in Contemporary China Collection*, Leiden, 2017, s. 308-309.
- Yu Cenguy-Yang Huaycong, *Congguo Yisilanciao Venşuan Cuyi Tiyao* [Çin'deki İslâm Literatüründen Seçme Eserler ve Tercümeleler], Yinçuan, 1993.
- Yu Cenguy, "Dahua Zongguy [Al-Fusus]", *ÇİA*, Çengdu: Siçuan Sişu Çubanşe, 1994, s. 123.
- Yu Cenguy, "Sidian Yaohuy [Dört Önemli Kanun]", *ÇİA*, Çengdu: Siçuan Sişu Çubanşe, 1994, s. 123.